

Dr. sc. Predrag Haramija

Zagrebačka škola za ekonomiju management
E-mail: pharamij@zsem.hr

Tanja Trošelj Miočević, dipl. oec.

Centar za istraživanje hrvatskog iseljništva
E-mail: tanja.troselj@gmail.com

RELIGIJA I EKONOMSKA INTEGRACIJA MIGRANATA U EUROPSKOJ UNIJI

UDK / UDC: 2+331.556.44(4-67 EU)

JEL klasifikacija / JEL classification: J15, Z12

Poseban prilog / Special supplement

Primljeno / Received: 30. ožujka 2018. / March 30, 2018

Prihvaćeno za tisak / Accepted for publishing: 8. lipnja 2018. / June 8, 2018

Sažetak

U radu se istražuje kako bi se religija trebala valorizirati u provedbi politike zapošljavanja imigranata. Europa je jedino područje svijeta za koje se predviđa pad populacije u razdoblju od 2010 do 2050. Dok u Europskoj uniji opada broj kršćana, raste broj pripadnika drugih religija, poglavito islama. Dva su glavna uzroka promjena; plodnost stanovništva i migracije. Pitanje integracije migranata u EU postaje sve važnije. Spoznaje se da se u EU (za razliku od SAD) religija doživljava kao prepreka integraciji migranata te da postoji zabrinjavajući stupanj nezaposlenosti imigranata. Ekonomska integracija (zapošljavanje) imigranata prepoznaje se kao nužan preduvjet ostvarivanja društveno-kulturne integracije. Usporedbom stajališta prema radu i poslovanju unutar najzastupljenijih religija u EU tj. kršćanstva i islama dolazi se do spoznaje da ne postoje takve razlike koje bi mogle opravdati diskriminaciju pri zapošljavanju.

Ključne riječi: migranti, integracija, religije, rad, poslovanje, zapošljavanje.

1. UVOD

Od velikih geografskih otkrića u 15. i 16. stoljeću stanovništvo europskih zemalja počelo se iseljavati u velikom broju na gotovo sve kontinente svijeta. Od tada pa skoro do sredine XX. stoljeća Europa je bila glavno područje iseljavanja u svijetu. Kulminacija iseljavanja iz Europe bila je u vrijeme industrijalizacije, od 1800. do negdje 1920. g. Procjenjuje se da je u tom razdoblju oko 85 milijuna Europljana otišlo u obje Amerike, južnu Afriku, Australiju i Oceaniju.¹ Zadnjih nekoliko desetljeća svjedočimo obrnutom procesu, migracijski tokovi su se okrenuli – zapadna Europa postaje glavno odredište dolaska imigranata.

Što se dogodilo? Nakon Drugog svjetskog rata uslijedila je u zapadnoj Europi strelovita gospodarska obnova. Suočene s negativnim populacijskim trendovima (nizak natalitet - starenje stanovništva) neke europske zemlje počinju se oslanjati na politiku uključivanja u gospodarski sustav radne snage iz inozemstva, „uvoze“ radnu snagu. Naime, temelj funkcioniranja gospodarstva je radna snaga - mora je biti dostatno (sposobna obavljati sve poslove, pa i one neprivlačne domaćima). U bogatije europske zemlje radna snaga prvotno dolazi ponajprije iz drugih europskih zemalja slabijeg gospodarskog stanja (tako u Njemačku dolaze i brojni „gastarbajteri“ iz RH) ili iz zemalja na rubu Europe (npr. Turska). Međutim, zadnjih godina sve je više imigranata iz zemalja Bliskog Istoka i Afrike, ponajviše muslimana.

Globalizacija sa sobom nosi dva čimbenika koji mogu pogoršati odnos prema imigrantima i integraciju imigranata. Prvi je rastuća ekonomska nesigurnost zapadnih zemalja u koje imigranti dolaze (seljenje proizvodnje u zemlje jeftinije radne snage poput Indije i Kine, posljedično nestajanje poslova odnosno slabljenje srednjeg sloja). Drugi je rastući strah od gubitka nacionalnog identiteta u okružju globalizirane kulture (dolazak migranata višestruko pojačava taj strah).

Pitanje integracije migranata u europskim zemljama postaje sve važnije. Puno se govori o socijalnoj, društvenoj ili kulturnoj integraciji, a počesto zanemaruje pitanje ekonomske integracije, tj. uključivanja migranata u gospodarstvo zemalja u koje dolaze. Ako nam je cilj da migranti u zemlje EU budu zadovoljni i sretni, a zemlje koje su ih primile ostvaruju gospodarske koristi (a ne samo troškove), preduvjet ostvarenja toga cilja je ekonomska integracija migranata. Migranti, zaposle li se, ostvaruju ekonomsku sigurnost (a i osjećaj koristi, zadovoljstva, sreće), osiguravaju materijalne preduvjete života svojih obitelji, a i pridonose svojim radom (i uplatom poreza) ekonomskom boljitku zemalja u koje su došli. Ostvari li se ekonomska integracija, tj. zapošljavanje imigranata, ona društvena ili kulturna lakše će uslijediti.

¹ Jose Casanova, *Beyond European and American Exceptionalisms: towards a Global Perspective*, u: G. Davie, P. Heelas, L. Woodhead, ur., *Predicting Religion*, Ashgate, Aldershot, 2003.
José Casanova, *European secular identities, and European integration*, 2004, <http://migration.education.de/45.0.html>

Zapošljavanje je ključni element integracije imigranata u zemlje EU. Nažalost, danas svjedočimo da se nedostatan broj imigranata nakon dolaska u neku od zemalja EU zaposlio te se tako uspješno uključio u proces integracije. Koji je razlog tome? Je li, kako neki kažu, veća njihova sklonost primanju raznih oblika socijalne pomoći nego radu? Ili je možda uzrok diskriminacija pri zapošljavanju, odnosno politika zapošljavanja koja religiju imigranata vidi kao prepreku? Ili ne prepoznaje religiju kao izrazito važan aspekt svjetonazora imigranata?

Religija u sebi nosi ideje, običaje i vrijednosti te sadrži pravila za skoro svaki aspekt svakodnevnog života, pa tako i za rad i poslovanje. U temelju većih religijskih sustava upravo je razlikovanje dobra od zla, odnosno norme ili odredbe što treba i ne treba činiti. Moralne odredbe neke vjere imaju snažan utjecaj na ponašanje ljudi koji tu vjeru slijede. Postoje istraživanja koja pokazuju da pripadnost nekoj religiji utječe na izbor zanimanja pa i visinu plaća², stupanj izobrazbe³, osobno zdravlje⁴, (ne)sklonost kriminalu⁵, odabir proizvoda koje ćemo (ili ne ćemo) kupiti⁶ pa i sklonost međunarodnoj trgovini⁷. Posve je jasno da zato utjecaj vjere na rad i poslovanje ne može biti malen.

Koja je uloga religije kao čimbenika odnosa imigranata prema radu i poslovanju te kako bi se religija trebala valorizirati u provedbi politike zapošljavanja imigranata odnosno provedbi upravljanja ljudskim potencijalima (*Human Resource Managementa* – HRM) pitanje je vrijedno razmatranja.

2. RELIGIJSKA SLIKA SVIJETA, EUROPE I EUROPSKE UNIJE (EU)

Velika većina (84 %) stanovnika planeta na kojem živimo deklarira se pripadnikom neke vjere. Više od polovice stanovništva svijeta pripada jednoj od dvije najveće vjere, kršćanstvu ili islamu, a jedna četvrtina hinduizmu i budizmu. Kršćanstvo je danas najbrojnija religija svijeta, proširena po svim kontinentima.

² B. R. Chiswick, The earnings and human capital of American Jews, *Journal of Human Resources*, 1983., vol. 18(3), pp. 313-36.

³ R. B. Freeman, Who escapes? The relation of churchgoing and other background factors to the socioeconomic performance of black male youths from inner-city tracts, u (R. B. Freeman and H. J. Holzer, eds.), *The Black Youth Employment Crisis*, University of Chicago Press, Chicago, 1986, pp. 353-76

⁴ C. G., Ellison, Religious involvement and subjective well-being, *Journal of Health and Social Behavior*, 1991., vol. 32(1), pp. 80-99.

⁵ T. D. Evans i sur., Religion and crime reexamined: The impact of religion, secular controls, and social ecology on adult criminality, *Criminology*, 1995., vol. 33(2), pp. 195-224.

⁶ Usp. Kim Shyan Fam, David S. Waller, and B. Zafer Erdogan, The Influence of Religion on Attitudes Towards the Advertising of Controversial Products, *European Journal of Marketing*, 2004, 38 (5/6), pp. 537-555.

⁷ Usp. Matthias Helble, On the influence of World Religions on International Trade, *Journal of Public and International Affairs*, Volume 17, Spring 2006, str 215., <https://www.princeton.edu/jpia/past-issues-1/2006/11.pdf> ; Joshua J. Lewer, Hendrik Van den Berg, *The impact of religion on international trade*, Afrik.news, 12.05.2008., <http://www.afrik-news.com/article13606.html>

Toj rasprostranjenosti uvelike su pridonijela otkrića, osvajanja i migracije Europljana te predana misionarska djelatnost tisuće svećenika. Od 15. do 20. stoljeća kršćanska Europa je osvojila svijet i naselila svojim stanovništvom sve kontinente. Nakon katastrofe dvaju svjetskih ratova, a posebice danas, ta slika se drastično mijenja, sve više se čini kao da svijet sad osvaja Europu. Naime, iako broj kršćana i dalje raste u svijetu, on se smanjuje u Europi, a povećava se broj pripadnika drugih vjera.

Tablica 1.

Broj pripadnika religija u svijetu 2012.god.⁸

RELIGIJA	BROJ PRIPADNIKA	% POPULACIJE SVIJETA
Kršćanstvo	2.1 milijarde (od toga 50% katolici, 37% protestanti, 12% pravoslavni, 1% ostali.)	32.5%
Islam	1.5 milijarde (od toga 87-90% suniti, 10-13% šijiti)	23%
Bez ispovijesti	1.0 milijarda	16%
Hinduizam	0.9 milijarde	14%
Budizam	0.7 milijarde	6%
Kineske filozofije	0.4 milijarde	5%
Urođeničke vjere	0.3 milijarde	4%
Sikhizam	23 milijuna	0.4%
Judaizam	15 milijuna	0.2%
Ostali	15 milijuna	0.2%

Izvor: Pew Research Center, *The Global Religious Landscape*, 18.12.2012., <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/>

⁸ Prema: *The World Factbook of CIA and International Religious Freedom Report for 2012 of U.S. Department of State.* ; Worldometers, *World Population by Religion*, <http://www.worldometers.info/world-population/#religions> ; Pew Research Center, *The Global Religious Landscape*, 18.12.2012., <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/>

Tablica 2.

Broj pripadnika religija u Europi (50 zemalja) i zemljama EU (28 zemalja) 2012. god.⁹

RELIGIJA	BROJ PRIPADNIKA	% POPULACIJE Europe (i % EU)
Kršćanstvo	553.280.000	74.5% Europa (72% EU) Od toga je katolika 49,5 % (48% EU) protestanata 12,7 % (12% EU), pravoslavaca 8,6% (3% EU), ostalih 4%
Islam	43.470.000 Europa (između 16 i 20 milijuna u EU)	5.9 % (3.2 % EU)
Bez ispovijesti, ateisti, agnostici	139.890.000 Europa	18.8 % (23% EU, od toga bez ispovijesti i agnostici 16%, ateisti 7%) ¹⁰
Judaizam	1.420.000	0.2 %
Hinduizam	1.380.000	0,2 %
Budizam	1.350.000	0,2 %
Sikhizam	1 000.000	0,15 %
Urodeničke vjere	870.000	0,1 %
Ostale religije	890.000	0,1 %

Izvor: Pew Research Center, *The Global Religious Landscape*, 18.12.2012.; European Commission, *Special Eurobarometer 393 - Discrimination in the EU in 2012.*; Vexen Crabtree, *Religion in Europe*, 2015.

2.1. Podaci za Europu

Europa je jedino područje svijeta za koje se predviđa pad populacije u razdoblju od 2010. do 2050. i jedino područje u kojem se očekuje pad broja kršćana. Pew Forum navodi da se, iako će kršćani i dalje biti najveća vjerska skupina u Europi, očekuje znatan pad njihova broja; od 553 milijuna u 2010. na 454 milijuna 2050. tj. za više od 100 milijuna. Pad broja kršćana u Europi znači i njihov manji udio u ukupnoj europskoj populaciji (od 75% u 2010 do 65% u 2050.). U istom razdoblju predviđa se i pad židovske populacije s 1,4 milijuna na 1,2 milijuna. Za sve ostale religije predviđa se rast broja pripadnika.¹¹

⁹ Prema: Pew Research Center, *The Global Religious Landscape*, 18.12.2012., <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/>; Pew Research center, *The future of world religions*, 2.04.2015., <http://www.pewforum.org/2015/04/02/europe/>; European Commission, *Special Eurobarometer 393 - Discrimination in the EU in 2012*, November 2012., https://web.archive.org/web/20121202023700/http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf

¹⁰ Vexen Crabtree, *Religion in Europe*, 2015., <http://www.humanreligions.info/europe.html>

¹¹ Pew Research center, *The future of world religions*, 2.04.2015., <http://www.pewforum.org/2015/04/02/europe/>

Udio muslimana u europskom stanovništvu neprekidno raste od kraja XX stoljeća. U deset godina, od 4 % 1990. narastao je na 6 % 2010. Od 2010. do 2050. očekuje se da će europska muslimanska populacija narasti za 63 %, od 43 milijuna 2010. do 71 milijuna 2050. tj. s 6 % 2010 na više od 10% 2050. Među europskim zemljama najviše muslimana ima na Sjevernom Cipru (99 %), Kosovu (96 %), Albaniji (56 %), Bosni i Hercegovini (51%), Makedoniji (39,3 %), Crnoj Gori (20 %), u Rusiji (između 10 i 15 %), Francuskoj (7 - 9 %), Bugarskoj (8 %), Nizozemskoj (6 %), Danskoj (5 %) te u Švicarskoj i Austriji (4 %), u Grčkoj (3 do 4%) te u Velikoj Britaniji i Njemačkoj (5 %). Muslimani su mladi od drugih Europljana, 2010. je prosječna starost muslimana u Europi bila 32 godine, osam godina manje od prosječne dobi svih Europljana (40) te deset godina manje od prosječne dobi europskih kršćana (42).¹²

Hindusi, budisti, pripadnici urođeničkih i drugih religija u Europi će doživjeti rast, ali nijedna od tih grupa neće preći 3 milijuna 2050. Budizam je zasad slabije proširen u Europi s manje od 1,4 milijuna pripadnika, no sve je brže rastuća religija. Hinduizam je najprošireniji među imigrantima iz Indije. I broj njegovih pripadnika se sve više povećava, a najviše u Velikoj Britaniji, Francuskoj i Nizozemskoj. Hindusa je 1998. bilo oko 1,4 milijuna u Europi. Sikha ima oko 1 milijun u Europi, ponajviše u Velikoj Britaniji (750,000).¹³

2.2. Podaci za Europsku uniju

Eurobarometrovo istraživanje religioznosti u EU iz 2012. ističe da je kršćanstvo najveća religija u EU (72 % EU građana). Katolici su najveća kršćanska grupa (48 % EU građana), slijede protestanti (12 %), te pravoslavni (8 %), a ostali kršćani čine 4 % EU populacije. Bez vjeroispovijesti/agnostici čine 16 %, ateisti 7 %, a muslimani 2 %.¹⁴

Podaci o broju muslimana u EU koje daje Pew Forum kazuju da im je broj 2010. iznosio 16 milijuna (3,2 %), a 2016. je taj broj bio 20 milijuna. Među zemljama EU, Njemačka i Francuska imaju najviše muslimana. 2010. je bilo 4,8 milijuna muslimana u Njemačkoj (5,8 % stanovništva) te 4,7 milijuna muslimana u Francuskoj (7,5 %). Muslimansku populaciju u Njemačkoj ponajprije sačinjavaju imigranti iz Turske, ali i mnogi iz Kosova, Iraka, BiH i Maroka. U Francuskoj je pak najviše muslimanskih imigranata iz bivših kolonija Alžira, Maroka i Tunisa.¹⁵

¹² Conrad Hackett, *5 facts about the Muslim population in Europe*, Pew Research Center, 19.07.2016. <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>

¹³ Pew Research center, *The future of world religions*, 2.04.2015., <http://www.pewforum.org/2015/04/02/europe/>

¹⁴ European Commission, *Special Eurobarometer 393 - Discrimination in the EU in 2012*, November 2012., https://web.archive.org/web/20121202023700/http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf

¹⁵ Conrad Hackett, *5 facts about the Muslim population in Europe*, Pew Research Center, 19.07.2016., <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>

Prema podacima američkog *Council of Foreign Relations*, ukupna muslimanska populacija u EU (imigranata i onih rođenih u EU) 2010. god. iznosila je oko 20 milijuna. Ističu da muslimanska populacija u nekim većim gradovima EU nadilazi i 20 % te upozoravaju da bi najveća demografska promjena mogla doći s ulaskom Turske u EU, tj. povećati broj muslimana za oko 70 milijuna.¹⁶

Dva su glavna uzroka promjena: plodnost stanovništva i migracije. U razdoblju od 2010. do 2015. najveći broj djece po ženi od svih vjerskih skupina u Europi imali su muslimani (2,1). Sve ostale vjerske skupine imaju stopu plodnosti ispod biološke održivosti, židovi (1,8), kršćani (1,6), hindusi (1,5) i bez vjerske pripadnosti (1,4). Niska stopa plodnosti u Europi kao cjelini (1,6) je uzrok predviđanja pada broja ukupnog stanovništva Europe. Po projekcijama bez migracija, udio muslimana u europskoj populaciji bi narastao sa 6 % 2010. na 8 % u 2050. Kad projekcijama pridodamo migracije, udio muslimana 2050. raste na 10%. Ako se migracija iz Azije u Europu nastavi i udio hindusa, budista te pripadnika urođeničkih i drugih religija će nešto narasti. Osim toga, posljedično migracije smanjuju udio kršćana ili osoba bez vjeroispovijesti u Europi.¹⁷

2.3. Deklarativna religioznost, ateizam i agnosticizam kao obilježja sekularizirane EU

Od potpisivanja Rimskih ugovora 1957. kojima je osnovana Europska ekonomska zajednica (EEZ) i započeo proces europskog ujedinjavanja, zapadnoeuropska društva su doživjela brz, drastičan i naizgled nepovratan proces sekularizacije.

Zakoni u EU institucionaliziraju ravnopravnost religija, spola i seksualne orijentacije. Europske demokracije daju prioritet individualnim ljudskim pravima nad religijom. Ističe se sloboda religije i sloboda od religije. To znači da ljudi imaju pravo vjerovati u što god hoće i smatrati se pripadnikom koje god religije žele. Ljudska prava ograničila su ono što smatramo tradicionalnom religijom. Religije u Europi nisu slobodne diskriminirati jedne druge, a antidiskriminacijski zakoni određuju da poslodavci ne smiju poticati bilo koju religiju na radnom mjestu. Prevladava stajalište da zakon ne smije nametati vjerska pravila, a striktni sekularizam je pogled na svijet koji osigurava najviše tolerancije i jednakosti te zato religija pripada isključivo u privatnu sferu života.

Najsažetije rečeno, u Europskoj uniji dominira nazor da je religija privatna stvar pojedinca i osobni izbor te ljudi imaju slobodu promijeniti svoju vjeru kad god žele, sloboda govora važnija je od vjerskih osjećaja, državne zgrade i javni događaji ne smiju podupirati bilo koju religiju a vjerska izobrazba u

¹⁶ Toni Johnson, *Europe: Integrating Islam*, Council on Foreign Relations, July 25, 2011., <http://www.cfr.org/religion/europe-integrating-islam/p8252>

¹⁷ Prema; Pew Research center, *The future of world religions*, 2.04.2015., <http://www.pewforum.org/2015/04/02/europe/>

školama mora biti izborna te vjerske teorije ne smiju biti dio nastavnog programa.¹⁸

Sekularizacija Europe je nepobitna socijalna činjenica. Istodobno, krajem 20. i početkom 21. stoljeća, ateizam i agnosticizam se sve više šire europskim zemljama te broj vjernika (a posebice onih koji redovno odlaze u crkvu) stalno opada.¹⁹ Pew Forum predviđa da će broj osoba bez vjeroispovjesti u Europi narasti s 140 milijuna 2010. na 162 milijuna 2050., odnosno s 19 % 2010 na 23 % 2050.²⁰ Ta situacija se često naziva „post-kršćanska Europa“.

Prema istraživanju Eurobarometra iz 2010., 51 % građana država članica EU tvrdi da "vjeruje da postoji Bog", 26 % "vjeruje da postoji neka vrsta duha ili životne sile", a 20 % "ne vjeruje da postoji neka vrsta duha, Boga ili životne sile" tj. ateisti su, a 3 % je odbilo odgovoriti. U nekim zemljama znatno je prošireno vjerovanje u neki duh ili oblik životne sile (50 % Estonija, 49 % Island i 48 % Latvija). Ateista je najviše u Francuskoj (40 %) i Češkoj (37 %).²¹

Ako tek polovica Europljana vjeruje da postoji Bog, a istodobno se javno (npr. pri popisu stanovništva) tri četvrtine njih (74,5 % - vidi tablicu 2.) deklarira kršćanima možemo govoriti o „deklarativnoj religioznosti“. Činjenicu da se deklariraju pripadnikom monoteističke vjere, a da ne vjeruju u glavna načela te vjere (postojanje Boga) ne možemo nazvati religioznošću. Ponegdje je to još i jače izraženo, npr. tvrdi se da u Francuskoj „samo 52 % katolika vjeruje u Boga, a samo 18 % definira Boga prema nauku Katoličke Crkve“.²² Uzrok tome je što većina ljudi u Europi brka religiju i kulturno nasljedstvo, te za mnoge stvarni nauk religije čijim se pripadnikom deklariraju nije važan.²³ Situaciju da se velik broj Europljana, čak i u najsekularnijim državama, izjašnjava kršćanima smatrajući se pri tom pripadnikom nekog (ali nejasno određenog) kulturnog identiteta, Danièle Hervieu-Léger naziva „pripadanje bez vjerovanja“ ("*belonging without believing*")²⁴

Usporedimo li rezultate više istraživanja o stanju religioznosti u Europi i SAD-u, spoznajemo da su Amerikanci višestruko religiozniji od Europljana.²⁵ Prema istraživanju vrednota u Europi (projekt „*European Values Study*“)

¹⁸ Steve Bruce, *Religion in the Modern World: From Cathedrals to Cults*, Oxford University Press, Oxford, UK, 1996.; Peter B. Clarke, *The Oxford Handbook of The Sociology of Religion*, Oxford University Press, Oxford, UK., 2009.

¹⁹ Zuckerman, Phil (2005). "Atheism: Contemporary Rates and Patterns" (PDF). Cambridge University Press. Retrieved 2007-07-21.

²⁰ Pew Research center, The future of world religions, 2.04.2015., <http://www.pewforum.org/2015/04/02/europe/>

²¹ European Commission, Eurobarometer 73.1, Biotechnology, October 2010, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_341_en.pdf

²² Nikolai G.Wenzel, *Postmodernism and Religion*, u: Peter B. Clarke, *The Oxford Handbook of The Sociology of Religion*, 2011., str. 172-193, str. 185.

²³ Vexen Crabtree, *Religion in Europe*, 2015., <http://www.humanreligions.info/europe.html>

²⁴ Danièle Hervieu-Léger, The role of religion in establishing social cohesion, *Religion in the New Europe*, 2006., 45-63.

²⁵ Vidi: P. Ford., What Place for God in Europe?, *The Christian Science Monitor*, 22. 02. 2005.

provedenom u 33 europske države, samo 21 % Europljana kazuje da im je vjera „veoma važna“²⁶, a istraživanje Pew Foruma o religiji i javnom životu (*Religion and Public Life*) kaže da 59 % Amerikanaca (tj. tri puta više) smatra svoju vjeru „veoma važnom“.²⁷ Istraživanje vrijednosti u svijetu koje je napravila organizacija *World Values Survey*, od 1999. do 2004., pokazuje da 53 % državljana SAD-a smatra vjeru veoma važnom u svojim životima, a samo 16 % u Velikoj Britaniji, 14 % u Francuskoj, i 13 % u Njemačkoj.²⁸ Gallupovo istraživanje iz 2009. navodi kako 44 % Amerikanaca tvrdi da odlazi na mjesto molitve jednom tjedno, dok je taj broj u Europi samo 15 % ili još manji u nekim zemljama.²⁹ Prema *International Social Survey Programme* (ISSP), 63 % Amerikanaca tvrdi da Bog postoji i ne sumnja u to, a tek od 20 do 25 % Francuza, Nizozemaca, Nijemaca i Britanaca smatra isto.³⁰

Neki autori smatraju da, iako je većina europske populacije prestala sudjelovati u vjerskim obredima, bar redovno, istodobno je zadržala relativno visoku razinu osobnih religioznih vjerovanja. Kazuju da zato možemo govoriti o slabljenju veza s Crkvom, te o religioznoj individualizaciji, prije nego o sekularizaciji te da je sekularni i kršćanski kulturni identitet Europljana danas spleten u složen i teško izraziv oblik.³¹ Grace Davie to stanje naziva „vjerovanje bez pripadanja“ (*believing without belonging*).³²

Zanimljiv sociološki fenomen nije rastući pad religioznosti u Europljana već činjenica da se taj pad sagledava kroz optiku sekularne paradigme te zato naziva „normalnim“ i „progresivnim“. Europljanin je „moderan“ i „prosvjećen“ ako nije religiozan. Takvo stajalište zanemaruje kršćanske korijene Europe te generira velik problem u definiranju europskog identiteta.³³

Zanimljivo je spomenute podatke usporediti s istraživanjem religioznosti europskih muslimana. Gallupovo istraživanje napravljeno 2006. - 2007. među muslimanima u Londonu, Parizu i Berlinu otkriva da velika većina muslimana (68 % u Parizu, 85 % u Berlinu, i 88 % u Londonu) tvrdi da je religija važan dio njihova svakodnevnog života.³⁴ To znači da muslimani u Njemačkoj, Velikoj Britaniji i Francuskoj smatraju religiju izuzetno važnim dijelom svojeg života u odnosu prema samim Britancima, Nijemcima ili Francuzima. Istraživanje Pew

²⁶ European Values Study, 1999., <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

²⁷ Pew Forum, 2015., <http://www.pewforum.org/2015/11/03/chapter-1-importance-of-religion-and-religious-beliefs/>

²⁸ World Values Survey, 1999 - 2004.: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

²⁹ Gallup, Religiosity, 2009. gallup.com/poll/142727/...

³⁰ ISSP Research Group, *International Social Survey Programme: Religion III - ISSP 2008.*, 2012., <http://www.issp.org/>

³¹ José Casanova, *Religion, European secular identities, and European integration*, 2004, <http://migrationeducation.de/45.0.html>

³² Gracie Davie, *Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?*, *Social Compass*, 1990. (37) 4, str.: 455-469,

³³ Jose Casanova, *Beyond European and American Exceptionalisms: towards a Global Perspective*, u: G. Davie, P. Heelas, L. Woodhead, ur., *Predicting Religion*, Ashgate, Aldershot, 2003.

³⁴ Gallup Organization, *Special Report: Muslims in Europe*. 2007. <http://media.gallup.com/WorldPoll/PDF/WPSRMuslimsinEurope2050707.pdf>

Foruma iz 2006. pokazuje da su muslimani u Europi skloniji identificirati se sa svojom vjerom, nego nacionalnošću. Čak i oni muslimani koji nisu osobito religiozni će, suočeni s izolacijom i svojim viđenjem zapadne kulture kao pune nemorala, reagirati tako da će se okrenuti snažnijem islamskom identitetu.³⁵ Norme koje su vodilja sekularne Europe za religioznog muslimana su teško razumljive, naime u islamu svjetovno je neodvojivo od religioznog.

Proces europske integracije i proširenja EU te oblikovanja Europskog ustava dovode do nekih temeljnih pitanja o europskom identitetu i ulozi kršćanstva u njemu. Što sačinjava Europu? Gdje su granice Europe u teritorijalnom i kulturnom smislu?

Hoće li migranti danas dominantno sekularnu Europu učiniti ponovo religioznom? Iako su brojni migranti muslimani, treba spomenuti da među migrantima ima i drugih religijskih skupina koje mijenjaju religijsku sliku zemalja u koje dolaze. Zanimljivo je spomenuti primjer Norveške u kojoj je migracija iz Poljske (a i nekih drugih zemalja) od 1996. dovela do peterostrukog rasta broja Katolika (s 40.000 na 200.000).³⁶ Takve promjene će se nastaviti jer su imigranti u pravilu religiozniji od domaćinske populacije. Moguće je da ćemo zato u ovom stoljeću moći govoriti o „de-sekularizaciji“ Europe.³⁷ Spomenuto je već vidljivo u sve većoj religioznosti u gradovima u koje imigranti najviše dolaze.³⁸

3. BROJ, PORIJEKLO, VJERSKA PRIPADNOST I MOTIVI DOLASKA MIGRANATA U ZEMLJE EU

Izvjешće EU o imigrantima iz 2009. kazuje da u EU živi 18,5 milijuna registriranih ne državljana EU te oko 8 milijuna ilegalnih imigranata.³⁹ U 2010. godini u EU je živjelo 47,3 milijuna ljudi koji nisu rođeni u zemlji u kojoj žive. To iznosi 9,4% ukupna stanovništva EU. Od tog broja 31,4 milijuna (6,3%) je onih koji su rođeni izvan EU a 16 milijuna (3,2%) onih koji su rođeni u nekoj drugoj članici EU. Najviše rođenih izvan EU-a živi u Njemačkoj (6,4 milijuna), Francuskoj (5,1 milijun), Velikoj Britaniji (4,7 milijuna), Španjolskoj (4,1 milijun), Italiji (3,2 milijuna), i Nizozemskoj (1,4 milijuna).⁴⁰

2015. godine strelovito se povećao broj izbjeglica, odnosno ilegalnih imigranata koji dolaze u EU preko Sredozemnog mora ili preko jugoistočne Europe.

³⁵ Toni Johnson, *Europe: Integrating Islam*, Council on Foreign Relations, 25.06. 2011., <http://www.cfr.org/religion/europe-integrating-islam/p8252>

³⁶ Elisa Di Benedetto, *Immigration and the changing religious landscape of Europe*, 16.02.2015., <http://www.theiarj.org/blog/2015/02/16/global-plus-religion-and-immigration-in-europe/>

³⁷ Elisa Di Benedetto, *Immigration and the changing religious landscape of Europe*, 16.02.2015., <http://www.theiarj.org/blog/2015/02/16/global-plus-religion-and-immigration-in-europe/>

³⁸ Eric Kaufmann, Anne Goujon, Vegard Skirbekk, The End of Secularization in Europe? A Socio-Demographic Perspective, *Sociology of Religion*, 8.09. 2011. <https://academic.oup.com/soresl>

³⁹ *European Union's strategy report on immigration*, June 2009.

⁴⁰ http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/hr

Počelo se govoriti o „Europskoj migrantskoj krizi“ (*The European migrant crisis*). Četiri države (Njemačka, Mađarska, Švedska i Austrija) primile su oko dvije trećine molbi za azil u EU. Po podacima EU, broj migranata koji traže azil u EU u 2015. Udvostručio se u odnosu prema 2014. godini. Tako je u 2015. godini više od 1,25 milijuna migranata zatražilo azil, dok je u 2014. godini zabilježeno 562.680 slučajeva. Sirijaca je u 2015. bilo 362.800, dvostruko više nego ih je u Europu došlo godinu ranije, a broj Afganistanaca se učeterostručio. Više od trećine tražitelja azila na području EU-a registriralo se u Njemačkoj u kojoj se broj prijava povećao za 155 %, a zemlja koja bilježi najveći porast prijava u odnosu prema prethodnoj godini je Finska s njih čak 822 % više. EU u cjelini bilježi porast od 123 %, a više od polovice onih koji su zatražili azil u Europi u bijegu je iz zemalja opustošenih ratovima, među kojima su i Irak i Afganistan.⁴¹

Kako imigranti dolaze ponajviše iz zemalja Bliskog Istoka, južne Azije, Afrike i Balkana, to su po vjerskoj pripadnosti velika većina imigranata najvjerojatnije muslimani (ponajviše Suniti) te manji broj nemuslimana. Prema UNHCR (*United Nations High Commissioner for Refugees*), najviše imigranata oko milijun koji su došli preko Sredozemnog mora u razdoblju od siječnja 2015. do ožujka 2016. bilo je iz Sirije (46,7 %), Afganistana (20,9 %) i Iraka (9,4 %), gotovo sve muslimani. Njih 58 % su bili muškarci stariji od 18 godina, 17 % žene starije od 18 godina, i 25 % osoba je bilo mlađih od 18 godina. UNHCR navodi deset zemalja iz kojih dolazi najviše imigranata: Sirija (49 %), Afganistan (21 %), Irak (8 %), Eritreja (4 %), Pakistan (2 %), Nigerija (2 %), Somalija (2 %), Sudan (1 %), te Gambija (1 %) i Mali (1 %).⁴²

Važno je pripomenuti da EU ne prikuplja i vodi statistike o vjerskoj pripadnosti doseljenog stanovništva, odnosno o broju pripadnika pojedinih religija među imigrantima te za EU u cjelini nema točnih podataka o broju imigranata po vjerskoj pripadnosti.⁴³ Broj pripadnika pojedinih religija među (legalnim) imigrantima moguće je tek pokušati okvirno izračunati ovisno o dominantnim religijama u zemljama iz kojih su došli u neku državu EU. Evo kako bi izgledali podaci za Njemačku, jednu od migrantima najprivlačnijih zemalja.

Do 2015. godine broj stranaca koji žive u Njemačkoj izgledao je ovako s obzirom na zemlju porijekla (brojimo samo zemlje iz kojih je došlo više od 100 000 ljudi): Turska 1.506.113, Poljska 740.962, Italija 596.127, Rumunjska 452.718, Sirija 366.556, Grčka 339.931, Hrvatska 297.895, Srbija 260.212, Rusija 230.994, Bugarska

⁴¹ Raziye Akkoc, Mapped: How many migrants entered the EU and applied for asylum in 2015?, *The Telegraph*, 4.03.2016., http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/eu/12183326/Mapped-How-many-migrants-entered-the-EU-and-applied-for-asylum-in-2015.html?icn=article&ici=regular-link_content; http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/hr; European Parliament, European Parliamentary Research Service, *Asylum in the EU: Facts and Figures, 2015.*, http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2015/551332/EPRS_BRI%282015%29551332_EN.pdf

⁴² Business Standard, *Over 1 million arrivals in Europe by sea: UNHCR*, 30.12. 2015., http://www.business-standard.com/article/pti-stories/over-1-million-arrivals-in-europe-by-sea-unhcr-115123000668_1.html; Jeanne Park, *Europe's Migration Crisis*, Council on Foreign Relations, September 23, 2015., <http://www.cfr.org/refugees-and-the-displaced/europes-migration-crisis/p32874>

⁴³ To uočavaju i brojni autori koji istražuju temu. Vidi: Toni Johnson, *Europe: Integrating Islam*, Council on Foreign Relations, 25.07. 2011., <http://www.cfr.org/religion/europe-integrating-islam/p8252>

226.926, Kosovo 208.613, Austrija 181.756, Mađarska 178.221, Bosna Hercegovina 167.975, Španjolska 155.918, Nizozemska 147.322, Irak 136.399, Portugal 133.929, Ukrajina 133.774, Afganistan 131.454, Francuska 126.739, Kina 119.590, SAD 111.529, Velika Britanija 105.965.⁴⁴ Znači da možemo ugrubo izračunati da je muslimana oko 2.433.135, a kršćana 3.908.791. (broj od 167.975 imigranata iz BiH smo sukladno strukturi stanovništva prepolovili na kršćane i muslimane). Nakon migrantske krize 2015. ta slika se donekle mijenja.

Tablica 3.

Doseljeno stanovništvo iz zemalja koje nisu članice EU u Njemačku 2015. god.⁴⁵

Zemlja iz koje dolaze	Broj pridošlica
Sirija	326.872
Afganistan	94.902
Irak	73.122
Albanija	68.932

Izvor: Destatis – Statistisches Bundesamt, Ausländische Bevölkerung - Fachserie 1 Reihe 2 – 2015.

Tablica 4.

Doseljeno stanovništvo iz zemalja koje su članice EU u Njemačku 2015. god.⁴⁶

Zemlja iz koje dolaze	Broj pridošlica
Rumunjska	213.037
Poljska	195.666
Bugarska	83.579
Italija	74.105
Hrvatska	57.412
Mađarska	56.373

Izvor: Das Statistik-Portal, 2015.

⁴⁴ Destatis – Statistisches Bundesamt, *Ausländische Bevölkerung - Fachserie 1 Reihe 2 – 2015.*, <https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung.html?nn=68748>

⁴⁵ Prema: Das Statistik-Portal, 2015., <https://de.statista.com/statistik/kategorien/kategorie/8/themen/63/branche/demographie/>
Das Statistik-Portal, Statistiken und Daten zu Demographie, Anzahl der Ausländer in Deutschland nach Herkunftsland in den Jahren 2014 und 2015., <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1221/umfrage/anzahlder-auslaender-in-deutschland-nach-herkunftsland/>

⁴⁶ Prema: Das Statistik-Portal, 2015., <https://de.statista.com/statistik/kategorien/kategorie/8/themen/63/branche/demographie/>

Das Statistik-Portal, Statistiken und Daten zu Demographie, Anzahl der Ausländer in Deutschland nach Herkunftsland in den Jahren 2014 und 2015., <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1221/umfrage/anzahlder-auslaender-in-deutschland-nach-herkunftsland/>

Iz podataka u tablici 3. može se izračunati da je u Njemačku u 2015. došlo 563.834 doseljenika iz muslimanskih zemalja (Sirija, Afganistan, Irak, Albanija). Međutim, tablica 4 pokazuje da je u Njemačku 2015. došlo raditi i 680.172 doseljenika iz kršćanskih zemalja (drugih zemalja članica EU). Među kršćanskim doseljenicima ima 296.616 iz pretežno pravoslavnih zemalja (Rumunjska, Bugarska) i 383.556 iz pretežno katoličkih zemalja (Poljska, Italija, Hrvatska, Mađarska).

3.1. Motivi dolaska migranata

Motive dolaska migranata teško je točno ustanoviti jer je teško razlučiti ono što se javno deklarira od onog što pripada sferi osobnih sklonosti, potreba i promišljanja. UNHCR tvrdi da su većina pridošlih s Bliskog Istoka bile izbjeglice od rata i progona, no za migrante s Balkana (Kosovo, Albanija, Srbija), dijelova zapadne Afrike (Gambija, Nigerija) i južne Azije (Bangladeš, Pakistan) smatra da su ponajprije ekonomski migranti, osobe u bijegu od siromaštva i nezaposlenosti bez opravdanja za status izbjeglice.⁴⁷

Migrantska kriza je u jednom dijelu europskih medija popraćena tvrdnjama da migranti žele ponajprije doći u one države koje pružaju izdašniju socijalnu pomoć te u kojima već postoje brojnije zajednice bliskoističnih i afričkih useljenika. Drugi pak tvrde da migrante privlače države snažnijeg gospodarstva i veće tolerancije. Ima i mišljenja da veliki broj izbjeglica koji je smješten u Turskoj napušta tu zemlju zbog neodgovarajućeg smještaja, odnosno zato što im nije dozvoljeno napuštati izbjegličke kampove i tražiti posao.

Činjenica je da je Njemačka najpoželjnija destinacija za imigrante. U Hrvatskoj se sjećamo da je najčešća izjava za migrantske krize bila: „Pustite nas da prođemo, ne želimo ostati u vašoj zemlji, idemo u Njemačku“. Neki mediji odgovor na pitanje zašto je tome tako vide u podacima koje daje njemački portal „Finanzen 100“. Prema njima je socijalna pomoć za obitelj s jednim djetetom u Njemačkoj veća nego što su prosječne plaće u 131 državi svijeta, te njemački zavod za zapošljavanje objavio je 2016. kako je svaki četvrti stanovnik Njemačke koji prima socijalnu pomoć stranac, od toga najveći broj njih, 295.000, su Turci, slijede Sirijci kojih je 242.000, a na trećem mjestu su Poljaci, njih oko 93.000.⁴⁸

Tako izdašna socijalna pomoć u Njemačkoj svjedoči o visokoj razini socijalne osjetljivosti i humanitarne svijesti, no gledano s aspekta zapošljavanja

⁴⁷ http://www.unhcr.org/asylumtrends/UNHCR%20ASYLUM%20TRENDS%202012_WEB.pdf
https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/e-library/docs/infographics/immigration/migration-in-eu-infographic_en.pdf

⁴⁸ Prema: Luka Capar, Karta otkriva zašto svi hrle u Njemačku, Večernji list, 24.02.2017.

teško da je poticajna. Da je uključenost imigranata u tržište rada niža u zemljama s izdašnjom socijalnom državom, zaključak je i nekih istraživanja.⁴⁹

4. RELIGIJA KAO PREPREKA ILI KAO POTICAJ INTEGRACIJI MIGRANATA – USPOREDBA EU I SAD-A

Zapadno europska društva su sekularna. Liberalne demokracije toleriraju i poštuju vjersku slobodu pojedinca. No zbog naglaska na religiji kao osobnom opredjeljenju, privatnoj stvari pojedinca, imaju poteškoća u prepoznavanju legitimnosti uloge religije u javnom životu i u organizaciji te mobilizaciji kolektivnih identiteta.

Europska društva poštuju privatno izražavanje religije kao ljudsko pravo, ali im javno i kolektivno iskazivanje religije (posebice Islama kao imigrantske religije), nije lako tolerirati.⁵⁰ U sve više država EU naponi prema socijalnoj integraciji imigranata ustupaju pred novim zakonima kojima se u ime sekularizacije ograničavaju vjerske slobode.⁵¹

Postavlja se pitanje je li vladajući sekularizam, odnosno ograničenja organiziranog izražavanja religije, prepreka socijalnoj integraciji migranata u EU? U kojoj mjeri je sekularizam uzrok diskriminacije imigranata u EU?

Istraživanja sugeriraju da ograničavanje vjerskih sloboda nije dobar odgovor. „Oduzmete slobodu izražavanja vjere i konflikt postaje neizbježan“ zaključuju Brian Grim i Roger Finke u svojoj opsežnoj studiji koja daje niz uvjerljivih argumenata da sloboda izražavanja religije smanjuje mogućnost sukoba, a ograničavanje vodi u nasilje.⁵²

Nasuprot tome, Amerikanci su znatno religiozniji od Europljana, a i imigranti u SAD-u skloni su postati religiozniji nego što su bili u zemljama iz kojih su došli. Još važnije, religija u SAD-u ima važnu ulogu u procesu integracije novih imigranata. Od imigranata se ne očekuje da zadrže svoj jezik ili nacionalnost (oni postaju Amerikanci), ali se očekuje da zadrže svoju vjeru. U

⁴⁹ Vidi više u; Snježana Gregurović, Multikulturalizam u europskom kontekstu: dosezi i nesuglasja, *Migracijske i etničke teme*, 32 (2016), 3: 353–374, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/314856775_Multikulturalizam_u_europskom_kontekstu_dosezi_i_nesuglasja, Pristupljeno 9.04. 2017.

⁵⁰ José Casanova, *European secular identities, and European integration*, 2004., <http://migration.education.de/45.0.html>

⁵¹ Elisa Di Benedetto, *Immigration and the changing religious landscape of Europe*, 16.02.2015., <http://www.theiarj.org/blog/2015/02/16/global-plus-religion-and-immigration-in-europe/>

⁵² Brian Grim, Roger Finke, *The Price of Freedom Denied: Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, New York, 2011.

SAD-u su kolektivni vjerski identiteti bili važno sredstvo strukturiranja društvenog pluralizma.⁵³

Usporedba Europe s SAD-om, tradicionalno useljeničkom zemljom, pokazuje značajne razlike u iskustvu imigracije. Iako je postotak stranih useljenika od oko 10 % u nekim europskim zemljama (Velika Britanija, Francuska, Nizozemska, Njemačka) jednak onome osoba koje nisu rođene u SAD-u, većina tih zemalja teško može sagledati sebe kao imigrantska društva. Europska društva se razlikuju od SAD-a u načinu prihvatanja i reguliranja useljeničkih religija, posebice islama. No u tome se razlikuju i međusobno, europske zemlje imaju različite načine institucionalnog i zakonskog reguliranja vjerskih zajednica, pomoći vjerskim zajednicama, kao i različite norme glede iskazivanja religijske pripadnosti u javnosti.⁵⁴

Općenito, religija imigranata sagledava se u zapadnoj Europi kao problem i prepreka integraciji, a nasuprot tome u SAD-u se smatra da olakšava proces adaptacije. Istraživanja kao uzrok ističu dvije temeljne razlike između situacije u SAD-u i Europi gledanoj kao cjelini.

Prva je što su u Europi pojmovi imigrant i musliman danas gotovo sinonimi - većina useljenika u većini europskih zemalja su muslimani i većina muslimana koji žive u zapadnoj Europi su useljenici. U SAD-u, nasuprot tome, danas muslimani ne čine više od 10 % svih (novijih) imigranata. U Zapadnoj Europi se islam povezuje s velikim skupinama imigranata, čija se integracija od strane Europljana percipira kao problematična. Zapadnoeuropski muslimani i jesu najproblematičnija skupina u smislu siromaštva, nezaposlenosti i stupnja izobrazbe – u Francuskoj to su doseljenici iz Alžira i Maroka, u Njemačkoj su to Turci, u Nizozemskoj Turci i Marokanci, u Velikoj Britaniji Pakistanci i Bangladešanci (Modood et al., 1997; Kalter, 2006; Silberman et al., 2007).⁵⁵

Druga razlika je činjenica da se, bez obzira kojoj religiji imigranti pripadaju, religija daleko bolje prihvaća u SAD-u nego u zapadnoj Europi. U SAD-u pripadati nekoj religiji znači biti u skladu s vladajućim normama. To nije tako u zapadnoj Europi, gdje (uz izuzetak Irske) su religiozne osobe ustvari manjina. Sekularni nazoni dominiraju u Europi i zahtjevi temeljeni na religiji su daleko manje prihvatljivi i legitimni nego u SAD-u. Visok stupanj sekularizacije u Europi vodi do toga da se društvene i kulturne aktivnosti temeljene na vjeri često sagledavaju kao nelegitimne. U SAD-u su pak zahtjevi temeljeni na religiji sasvim obična stvar, velik broj vjerskih skupina slobodno ističe svoje zahtjeve.

Za imigrante koji su odvojeni od svoje domovine i svoje rodbine, vjerske zajednice pružaju utočište u smislu da stvaraju osjećaj pripadnosti i uključenosti u

⁵³ Jose Casanova, *Beyond European and American Exceptionalisms: towards a Global Perspective*, u: G. Davie, P. Heelas, L. Woodhead, ur., *Predicting Religion*, Ashgate, Aldershot, 2003.; José Casanova, *European secular identities, and European integration*, 2004, <http://migration.education.de/45.0.html>

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Ibid.

okružju izgubljenosti i napora prilagodbe. Vjerske organizacije pružaju odgovore na temeljna pitanja i one su zajednica u kojoj se imigranti okupljaju i stvaraju mreže uzajamne podrške. One pružaju psihološku pomoć u prevladavanju trauma prilagodbe te susreta s diskriminacijom. Crkve i hramovi su mjesto stvaranja poznanstva i prijateljstva u poznatom kulturnom okružju.⁵⁶

Prožimanje religije i etničkog identiteta često pomaže integriranju u američko društvo. U zapadnoj Europi, religija se pak sagledava kao problem, a ne kao rješenje. Fokus znanstvenih radova o religiji imigranata je na islamu, a on se sagledava kao prepreka i izazov integraciji te izvor konflikata s vladajućim običajima i institucijama države. Napori muslimana da prakticiraju svoju vjeru i izgrade svoje institucije potiču konflikt s domaćim stanovništvom i institucijama.⁵⁷

Ljudima je osjećaj pripadnosti važan, a muslimanski identitet odnosno prihvaćanje islama se vidi kao put zahtjeva za dostojanstvom u okružju gorka osjećaja isključenosti iz društva. Navodi se da je to posebno izraženo u drugoj generaciji imigranata, onih rođenih u Europi. (e.g., Khosrokhavar, 2005). Alžirci, Marokanci ili Turci, brojni pripadnici druge generacije imigranata u traženju osjećaja pripadnosti počinju se vidjeti ponajprije kao muslimani, identificirati s „muslimanskim stvarima“ (Kramer, 2004).⁵⁸

Rast vjerske svijesti među pripadnicima mlađe generacije imigranata, okretanje „globaliziranom islamu“, a ne onom „obiteljskom islamu“ svojih roditelja, naziva se „reislamizacija“ (Laurence and Vaisse, 2006:90). U tom se smislu čini da islam postaje oporbeni identitet nekih imigranata druge generacije, način označavanja njihova odbacivanja vladajućeg sustava vrijednosti u europskim društvima za koji smatraju da ih osuđuje na inferiorne pozicije u društvu.⁵⁹

Postoje stajališta da je muslimanska kultura u sukobu s onom europskom na pitanjima poput slobode izražavanja, prava žena i odvojenosti države i crkve. Teško je odrediti je li riječ o sukobu kultura, ali je činjenica da postoje neusklađenosti. Europljani očekuju strogu odvojenost svjetovnog od vjerskog, a muslimani teško poimaju razliku svjetovnog od vjerskog (sve je propisano Kuranom). Europljani traže slobodu izražavanja i toleranciju različitosti (pa zato i otvoreno kritiziraju religije), a islam svako zadiranje u svoje istine najoštrije osuđuje (muslimani bi se morali naučiti da je kritika dio demokratskog procesa). Glede prava žena postoje razlike, ali (proučivši Kuran) možemo zaključiti da je

⁵⁶ Nancy Foner, Richard Alba, *Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?*, *International Migration Review*, (42), 2, 2008, str. 360–392., <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1747-7379.2008.00128.x/full>

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Jonathan Laurence, Justin Vaisse, *Integrating Islam, Political and Religious Challenges in Contemporary France*, Brookings Institution Press, 2007., ISBN: 9780815751502

položaj žene u arapskim zemljama prije plod davno naslijeđenih običaja, nego propisa Kurana.⁶⁰

Sve u svemu, jasno je da u EU postoje prepreke za potpunu kulturnu integraciju imigranata i da se ona neće odvijati lako. To su još prije deset godina uočili Laurence i Vaisse te preporučili da bi se naponi za integraciju migranata trebali usmjeriti s pokušaja prevladavanja kulturnih razlika na one društveno-ekonomske.⁶¹ Bili su u pravu, počesto se zaboravlja napraviti prvi korak koji znatno može olakšati put kulturnoj integraciji. Taj prvi korak je ekonomska integracija. Uključimo li imigrante u gospodarski sustav, zaposlimo li ih, pomognemo li da pokrenu vlastiti posao, spriječiti ćemo njihovu getoizaciju – odvajanje od društva. Biti zaposlen znači imati osjećaj dostojanstva i pripadnosti, sudjelovati na tržištu znači komunicirati s drugima. Komunikacija koju traži sudjelovanje u gospodarskom sustavu znači i ostvarenje preduvjeta za početak one kulturne integracije.

5. STUPANJ (NE)ZAPOSLENOSTI MIGRANATA U EU I DISKRIMINACIJA NA BAZI RELIGIJE

U EU stopa stalno zaposlenih (zaposleni kao postotak radno sposobne populacije) osoba koje nisu državljani EU u dobi od 20 do 64 godine iznosi 56,7 % u 2015., a za državljane iznosi 70,6 %. Udio zaposlenih na određeno vrijeme za nedržavljanu EU je 2,4 %, a za državljane 12,9 %. Udio povremeno zaposlenih je viši kod nedržavljanu EU (28,3 %) nego među državljanima neke članice EU (18,4%). Nezaposlenih je kod nedržavljanu EU u dobi od 20 do 64 (18,9 %) dvostruko veća nego kod državljanu (8,7 %). Dugoročna nezaposlenost (oni koji su bez posla, a traže ga aktivno najmanje godinu dana), je kod osoba koje nisu rođene u EU narasla od 28,4 % u 2009 do 51,2 % u 2015.⁶²

Postavlja se pitanje je li tako jer imigranti lošije rade, ne žele raditi ili je tome možda uzrok diskriminacija na bazi religije? Postoji li takva diskriminacija ili je ne pokazuju istraživanja?

Prema izvješćima Europske komisije za diskriminaciju temeljem religije ili vjerovanja, više od 56 % Europljana misli da je rijetka ili nepostojeća (5 % ne postoji, 51 % rijetko učestala), a 39 % njih misli da je vrlo proširena, dok 5 % „ne zna“. Istraživanje iz 2009. pokazalo je da postoje vrlo velike razlike između

⁶⁰ O dogmatskim i kulturnim razlikama i sličnostima kršćanstva i islama vidi više u: J. L. Esposito, *Što bi svatko trebao znati o islamu : (američki stručnjak odgovara na često postavljena pitanja o islamu)*, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb, 2003.; J. Gnlika, *Biblija i Kur'an : što ih povezuje, što razdvaja*, Kršćanska sadašnjost,

⁶¹ Jonathan Laurence, Justin Vaisse, *Integrating Islam, Political and Religious Challenges in Contemporary France*, Brookings Institution Press, 2007., ISBN: 9780815751502

⁶² Eurostat - newsrelease, *Migrant integration in the EU labour market in 2015*, 6.06. 2016., <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7437901/3-06062016-AP-EN.pdf/225c8b96-2345-470d-8b87-c76a16525aa2> Eurostat, *Migrant integration statistics - overview*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migrant_integration_statistics_-_overview

država. Najproširenija je u Francuskoj (66 %), slijedi Belgija (60 %), Švedska (58 %), Danska (54 %), Nizozemska (51 %) i Velika Britanija (50 %). Najmanje je osoba koje smatraju kako je diskriminacija na bazi religije proširena u Češkoj i Latviji (10 %), Slovačkoj (12 %), Irskoj i Bugarskoj (13 %) i Litvi i Estoniji (14 %). Podaci istraživanja iz 2012. godine, iako slični u ukupnom rezultatu, pokazuju da je u nekim zemljama došlo do pozitivnijeg razvoja, a u nekim do negativnijeg. Najnegativnije tendencije uočene su u Francuskoj, tamo je broj onih koji smatraju da je diskriminacija na bazi religije vrlo proširena porastao na 70 %, dok samo 28 % ljudi smatra da ne postoji ili je vrlo rijetka.⁶³

Europski promatrački centar za rasizam i ksenofobiju (*European Monitoring Center on Racism and Xenophobia*) u svojem izvješću iz 2006. izričito tvrdi da muslimani doživljavaju diskriminaciju u svim područjima života, od stanovanja i mogućnosti za zapošljavanje do izobrazbe i kulturnih aktivnosti.⁶⁴

I više znanstvenika u svojim radovima ukazuju na postojanje diskriminacije na bazi religije. Foner i Alba tvrde da socijalno-ekonomsku diskriminaciju doživljavaju ponajprije muslimani, pa i oni druge generacije odrasli u Europi.⁶⁵ Navode da imigranti u daleko većem broju od rođenih Francuza smatraju kako su žrtve sustavne diskriminacije od strane poslodavaca, te da diskriminaciju smatraju uobičajenom i učestalom jer su je doživjeli više puta.⁶⁶ Silberman i sur. ukazuju na niz primjera vjerske diskriminacije pri zapošljavanju. Ističu da je u Francuskoj znatno veća nezaposlenost djece imigranata iz Afrike i Turske (većinom muslimani), nego one Francuza, a da tu razliku nije moguće objasniti razlikama u obrazovanju. Istodobno, i kad se zaposle, djeca imigranata uglavnom će dobivati pozicije niže od njihove razine izobrazbe.⁶⁷

Brojni analitičari se slažu da je većina muslimana u zapadnoj Europi slabo integrirana u društvo. Navode svojevolumeno getoiziranje muslimana u određenim dijelovima gradova, visoke stope kriminala u dijelovima gradova gdje žive, zahtjeve za uvođenjem šerijatskih zakona u Europi, nošenje velova u žena, te druge primjere konflikta s europskim vrijednostima. Stručnjaci se slažu da su muslimani skloniji siromaštvu i životu u siromašnim četvrtima punim kriminala

⁶³ European Commission, Special Eurobarometer 393 - Discrimination in the EU in 2012, November 2012., https://web.archive.org/web/20121202023700/http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf

⁶⁴ European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, *Muslims in the European Union, Discrimination and Islamophobia*, EUMC 2006

⁶⁵ Nancy Foner, Richard Alba, Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?, *International Migration Review*, (42), 2, Lipanj 2008, str. 360–392., <http://online.library.wiley.com/doi/10.1111/j.1747-7379.2008.00128.x/full>

⁶⁶ Nancy Foner, Richard Alba, Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?, *International Migration Review*, (42), 2, Lipanj 2008, str. 360–392., <http://online.library.wiley.com/doi/10.1111/j.1747-7379.2008.00128.x/full>

⁶⁷ R.Silberman, R. Alba, I. Fournier, Segmented Assimilation in France? Discrimination in the Labor Market against the Second Generation, *Ethnic and Racial Studies*, 2007., 30:1–27.

od ostale populacije. Neki od istraživača kažu da se muslimani segregiraju zbog jezičnih barijera i drukčijih kulturnih normi poput one zabrane pijenja alkohola.⁶⁸

Pomanjkanje ekonomskih mogućnosti među siromašnom muslimanskom populacijom značajno pridonosi tenzijama zadnjih godina.⁶⁹ Osjećaj isključenosti prisutan je među brojnim muslimanima, a posebice onima druge i treće generacije. Takav osjećaj stvara rezervoar potencijalnih regruta za fundametalističke doktrine i radikalne grupe islamista. To pak samo pojačava napetosti s europskim domicilnim stanovništvom.⁷⁰

Važno je i istaknuti kako, za razliku od Europe, gdje su muslimani često segregirani u dijelove gradova s lošim stambenim uvjetima i nisko plaćenim poslovima te visokom stopom nezaposlenosti,⁷¹ muslimanima u SAD-u ide sasvim dobro. Iako prema njima raste antipatija, pa čak i mržnja nakon terorističkih napada 11. rujna, postoji i čimbenik koji smanjuje negativne stavove prema njima – to je njihov relativno visok socijalno-ekonomski položaj. Muslimani u SAD-u imaju višu razinu izobrazbe od prosjeka u SAD-u, a trećina ih ima godišnje prihode kućanstva više od \$50,000. Muslimani koji redovno odlaze u džamije izgleda da žive još bolje. Prema procjenama musliman koji redovno obavlja svoje vjerske obrede je u SAD-u oženjen čovjek s djecom, fakultetske izobrazbe i zarađuje oko \$74,000 godišnje.⁷² Istraživanja američkog Pew Foruma tvrde da su muslimani koji svojim prihodima pripadaju srednjem sloju znatno skloniji asimilaciji. Tako su muslimani čiji je prihod i izobrazba u skladu s prosjekom u SAD-u „visoko asimilirani u američko društvo“.⁷³

Jocelyne Cesari, tvrdi da se muslimani u Europi segregiraju u zatvorene zajednice kako bi zaštitili svoju vjeru. Kazuje da Europljani moraju naučiti razlikovati „religijske konzervativce od džihadista“. Visoke stope kriminala i ovisnost o socijalnoj pomoći pridonose osjećaju da postoji muslimanski problem. Kazuje da „disfunkcionalni stavovi i ponašanja“ nisu svojstveni samo muslimanima, već su općenito svojstveni siromašnim ljudima u Europi. Zaključuje da što su više muslimani vezani uz svoju vjeru, to će biti manje skloni devijantnim ponašanjima poput nerada, konzumiranja droga i kriminala.⁷⁴

Jasno je da se useljenicima drugih vjera (u EU ponajprije muslimanima) nije lako zaposliti u zemljama u koje dolaze. Sekularne vlasti u europskim

⁶⁸ Toni Johnson, *Europe: Integrating Islam*, Council on Foreign Relations, July 25, 2011., <http://www.cfr.org/religion/europe-integrating-islam/p8252>

⁶⁹ Toni Johnson, *Europe: Integrating Islam*, Council on Foreign Relations, July 25, 2011., <http://www.cfr.org/religion/europe-integrating-islam/p8252>

⁷⁰ Jocelyne Cesari, *When Islam and Democracy Meet*, Palg⁷⁰ Nancy Foner, Richard Alba, *Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?*, *International Migration Review*, (42), 2, June 2008, 360–392., <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1747-7379.2008.00128.x/full>

⁷¹ European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, *Muslims in the European Union, Discrimination and Islamophobia*, EUMC 2006

⁷² A.Portes, R. Rumbaut, *Immigrant America*, University of California Press. Berkeley, CA, 2006, str. 338.

⁷³ Pew Forum, 2015., <http://www.pewforum.org/2015/11/03/chapter-1-importance-of-religion-and-religious-beliefs/>

⁷⁴ Jocelyne Cesari, *When Islam and Democracy Meet*, Palgrave Macmillan, 2004

zemljama doživljavaju imigrante kao problem. Nasuprot tome kršćanske Crkve i kršćanske humanitarne organizacije pružaju imigrantima pomoć i vode javne kampanje kako bi ih se tretiralo s poštovanjem. U Italiji Katolička crkva zdušno pomaže i lobira za migrante. Papa Franjo je prije par godina osobno otišao na otok Lampedusu (točku dolaska migranata) i upozorio na „globalizaciju indiferentnosti“, a 2015. je u svojem obraćanju javnosti pozvao sve župe i vjerske zajednice da pruže utočište obiteljima izbjeglica. U Njemačkoj su kršćanski svećenici među glavnim kritičarima protumuslimanske organizacije Pegida, a brojne crkve pružaju utočište imigrantima u svojim zgradama gdje policija ne smije ući i deportirati ih. U cijeloj Europi ogranci Caritasa, katoličke humanitarne organizacije, čak i u vrlo teškim okolnostima skrbe se za dobrobit migranata. Francuski Secours Catholique, opskrbljivao je hranom i odjećom imigrante koji su boravili u kampu kraj luke Calais te čekali priliku za odlazak u Britaniju. Engleski ogranak Caritasa CAFOD, aktivno lobira u vladi kako bi prihvatila više izbjeglica iz Sirije. Caritas aktivno pruža pomoć i imigrantima u Grčkoj.⁷⁵

Imigranti ne doživljavaju diskriminaciju od strane kršćanskih vjerskih zajednica, već je stvar u tome da brojni nereligiozni Europljani teško mogu razumjeti religiozne osobe, a tako nastaje prepreka u procesu komunikacije.

Postoje li mogući opravdani razlozi za diskriminaciju muslimana pri zapošljavanju u odnosu na vjere prema radu, poslovanju i tržišnom gospodarstvu? Da bi dobili odgovor na to pitanje treba usporediti stajališta unutar kršćanstva (katolici, protestanti, pravoslavci) i islama prema radu, poslovanju i tržišnom gospodarstvu i vidjeti postoje li bitne razlike koje bi mogle utjecati na odnos prema radu, tj. ekonomsku integraciju imigranata.

6. USPOREDBA STAJALIŠTA KRŠĆANSTVA I ISLAMA PREMA RADU I POSLOVANJU⁷⁶

6.1. Kršćanstvo

Kršćani cijene rad kao nešto čime mogu osigurati sredstva za život i pomaganje siromašnima i potrebitima. Sam Isus Krist proveo je najveći dio svog zemaljskog života u radu, pomažući Josipu u stolarskim poslovima. U svojem propovijedanju Isus uči cijeniti rad.⁷⁷ Sljedeći njegov primjer, kršćani cijene rad, a i izreke svetaca svjedoče o tome: sv. Pavao: "Ako netko neće raditi, neka i ne jede", sv. Benedikt: "Radi i moli se." (*ora et labora*), sv. Ignacije Lojolski: "Moli kao da sve ovisi od Boga. Radi kao da sve ovisi od tebe."

⁷⁵ Prema: Erasmus, Migrants, Christianity and Europe, *The Economist*, 6.09.2015. <http://www.economist.com/blogs/erasmus/2015/09/migrants-christianity-and-europe>

⁷⁶ Vidi više u: Predrag Haramija, (2015.), *Vjera i tržište – usporedba stajališta prema tržišnim djelatnostima i njegova vjersko-moralnog utemeljenja u kršćanstvu, islamu, hinduizmu i budizmu*, Obnovljeni život, Vol.70, No.3, Prosinac 2015.

⁷⁷ *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK, Zagreb, 2005. (259) str 197

U istraživanjima odnosa vjere i gospodarstva, vrlo je često stajalište da su rani kršćanski poglavari bili nepovjerljivi prema trgovini jer su je smatrali izvorom prijevara i grijeha⁷⁸, međutim, ima i istraživanja koja pokazuju pozitivan stav rane Crkve prema trgovini.⁷⁹

Kroz cijelo srednjovjekovlje Crkva je strogo osuđivala bilo kakav oblik prijevara ili špekulacije u poslovanju. One koji bi proizvodili ili prodavali robu loše kvalitete ili pak neumjereno podizali cijene koje je odredio proizvođač osuđivalo se kao grješnike. Crkva je i često govorila protiv prakse zaračunavanja kamata na zajmove.

Kako su, prvo u 11. (raskol istok-zapad)⁸⁰, a zatim od 16. stoljeća (reformacija) unutar kršćanstva uslijedile podjele, danas kao tri najveće skupine unutar kršćanstva možemo navesti katolike, protestante i pravoslavce. Pokušat ćemo sagledati i usporediti poglede svake od njih na tržište, rad i poslovanje (poredali smo ih po broju pripadnika).

6.2. Rimokatolička crkva

Katolička crkva temeljem svojeg socijalnog nauka daje odrednice moralno ispravnog ponašanja u poslovanju.⁸¹ Socijalni nauk Katoličke crkve prvi put je objelodanjen u enciklici Lava XVII, *Rerum novarum* (Nove stvari) iz 1891. godine. U toj enciklici Papa ukazuje na opasnosti koje nosi liberalizam, odnosno potpuno slobodno tržište (*laissez faire*) te zagovara solidarnost i prava radnika. Otad nastaje niz dokumenata socijalnog nauka Crkve koji istražuju ili određuju načela etičkog poslovanja⁸². U svima se ustrajno ističe moralno značenje gospodarstva. Socijalno učenje Crkve je oblikovalo sljedeća načela kao smjernice za konkretno djelovanje na raznim područjima života: dostojanstvo ljudske osobe, ljudska prava, princip općeg ili zajedničkog dobra, supsidijarnost, solidarnost, sudjelovanje, povlaštena briga za siromašne.

Socijalni nauk Crkve prepoznaje važnost i zakonitosti tržišta, no odbija prvenstvo zakona tržišta nad ljudskim radom te ističe da postoji mnogo potreba koje tržište ne može zadovoljiti. Uz slobodu ističe se i odgovornost te upozorava na važnost kreposti za poslovni moral. Socijalna enciklika *Centesimus annus*

⁷⁸ Matthias Helble, On the influence of World Religions on International Trade, *Journal of Public and International Affairs*, Volume 17, Spring 2006, str 215., <https://www.princeton.edu/jpia/past-issues-1/2006/11.pdf>; Marita Brčić, Kotruljevićev nauk o pravednu trgovcu: podudarnosti i razlike s Aristotelovim poimanjem pravednosti, *Cris*, god. XI., br. 1/2009., str. 135-143

⁷⁹ Jacob Viener, *Religious Thought and Economic Society*, Durham, NC: Duke University Press, 1978.

⁸⁰ Definitivni raskol između katolika i pravoslavaca uslijedio je na koncilu u Toledo (1054. godine) zbog neslaganja oko uvođenja izraza „i od sina“ uvjerovanje.

⁸¹ I u Hrvatskoj postoji poseban Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve. Osnovan je na Saboru u Đakovu, 2.-4. listopada 1996., kad su hrvatski biskupi donijeli odluku o njegovom utemeljenju pod okriljem Vijeća HBK za laike.

⁸² Vidi više u: M. Valković, (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve, Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.

(Stota obljetnica) iz 1991. prvi put spominje kreposti poduzetništva; „marljivost, radinost, razboritost u preuzimanju rizika, dostojnost povjerenja i vjernost u međuljudskim odnosima, snaga u provedbi teških i bolnih odluka, ali i nužnih za zajednički rad poduzeća i da se prevladaju nadošle nevolje“.⁸³

Nasuprot sve raširenijoj „idolatriji“ tržišta, socijalni nauk Crkve ističe njegovo ograničenje „... da zadovolji važne ljudske potrebe zbog kojih su potrebna ona dobra koja po svojoj naravi nisu i ne mogu biti jednostavno roba“.⁸⁴ Upozorava se i na nužnost uzajamnog djelovanja države i tržišta: „Slobodno tržište može pružiti blagotvorne učinke za zajednicu samo tamo gdje postoji organizirana država koja utvrđuje i usmjerava ekonomski razvoj, koji omogućuje poštivanje pravednih i transparentnih pravila...“⁸⁵

Stajališta Crkve o gospodarskoj globalizaciji iskazana su u dokumentu naziva „Trgovina, razvoj i borba protiv siromaštva“ koji je Papinsko vijeće za pravdu i mir objavilo 18. studenoga 1999. prigodom ministarske konferencije Svjetske trgovinske organizacije (WTO) u Seattleu.⁸⁶ Čimbenici gospodarske globalizacije trebali bi voditi skrb o dostojanstvu ljudske osobe, posebice o uvjetima rada i borbi protiv siromaštva u nerazvijenim zemljama te brinuti o zaštiti okoliša. Globalizacija naime: „(...) daje nove nade, ali također rađa uznemirujuća pitanja. Ona može proizvesti potencijalno blagotvorne učinke za cijelo čovječanstvo... uočavaju se također i rizici povezani s novim razmjerima trgovačkih i financijskih odnosa... tendenciju porasta nejednakosti, kako među razvijenim zemljama i zemljama u razvoju, tako i u samim industrijaliziranim zemljama.“⁸⁷ Upozorava se na važnost etičkih kriterija koji bi morali ravnati međunarodnim ekonomskim odnosima: „težnja za općim dobrom i opća namjena dobara; jednakost u trgovinskim odnosima; briga za prava i potrebe najsiromašnijih u trgovinskim politikama i međunarodnoj kooperaciji.“⁸⁸ Pokazuju se i opasnosti financijskih tržišta, odnosno slabosti međunarodnog financijskog sustava: „Financijska ekonomija koja je samoj sebi svrha osuđena je da proturiječi svojim ciljevima, jer se lišava vlastitih korijena i vlastita razloga postojanja, to jest svoje izvorne i bitne uloge služenja stvarnoj ekonomiji i, na kraju, razvoju osoba i ljudskih zajednica...“ Zaključuje se da je nužno uvesti normativni okvir, institucionalna rješenja, koja će pospješiti stabilnost sustava.⁸⁹

⁸³ Vidi. IVAN PAVAO II., *Stota godina, Centesimus annus*. Enciklika, Koncil 5, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991, br. 32, str 39.-40.

⁸⁴ *Kompendij socijalnog nauka Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK, Zagreb, 2005. (349) str. 253

⁸⁵ *Ibid.* (353) str. 255

⁸⁶ Dostupan nam je bio tekst na engleskom jeziku: Pontifical Council for Justice and Peace, Trade, development and the fight against poverty, Vatikan, 18.11.1999., http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justicepeace/documents/rc_pc_justicepeace_doc_19991118_trade-devel_en.html

⁸⁷ *Kompendij socijalnog nauka crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2005. str. 260-261 (361-362).

⁸⁸ *Ibid.* (364) str. 262

⁸⁹ *Ibid.* (369) str. 264-265

6.3. Protestantske crkve

Luther, Calvin, Wesley i drugi vođe reformacije pisali su rasprave o radu i poslovanju te tako naznačili put razvoja protestantske radne etike. Ono što se danas smatra radnom etikom protestantizma nastalo je ponajprije iz kalvinizma, koji smatra da je bogu ugodno puno raditi, a bogatstvo je jedan od pokazatelja Božje odabranosti⁹⁰. U tom smislu protestantizam je bogaćenje pretvorio u etičku vrijednosti samu po sebi. Izgleda da je protestantizam trgovačkoj klasi, poduzetnicima 16. st., dao potreban i prikladan moralni i etički sustav. To je pogodovalo gospodarskoj ekspanziji. Istraživanja pokazuju da su plaće u razdoblju od 1500. do 1750. najbrže rasle baš u protestantskim zemljama.⁹¹

Djelo sociologa Maxa Webera "Protestantska etika i duh kapitalizma", objavljeno 1905. godine smatra se temeljnim radom o odnosu protestanata prema poslovanju. Weber tvrdi da je protestantska etika, a posebice ona kalvinizma, imanentna kapitalizmu jer sadrži vrijednosti koje potiču gospodarski rast. Rad je temeljna vrijednost protestantske etike. Bog je pozvao čovjeka da svojim radom služi, odnosno daje svoj stvaralački doprinos zajednici. Uz radišnost, potiče se skromnost, štedljivost i društvena odgovornost. Tako se stvaraju društveni uvjeti koji dovode do akumulacije kapitala. Taj kapital, ako se racionalno i odgovorno koristi, i dalje ulaže, vodi u blagostanje pojedinca i društva. Weber također ističe da stjecanje nikako nije cilj, nego rezultat, posredni efekt planiranja, rada i samoodricanja. Znači bogatstvo je u neku ruku božji blagoslov - nagrada za pošten i samoprjedoran rad. Sam novac pritom nije objekt uživanja i potrošačkih strasti, već sredstvo akumulacije kapitala i investicija. Zato Weber zaključuje da je protestantska etika bila pokretačka sila nastanka tržišnog gospodarstva u Americi i Europi tijekom 18. stoljeća.⁹²

Često se navodi kako se od protestanta očekuje da bude dobro organiziran u radu i prihvaća vlastitu odgovornost za rezultate, te bude štedljiv i skroman. Međutim, od kraja 19. stoljeća takav vrijednosni sustav u protestantskim zemljama slabi, a sve se jače ističe materijalna nagrada za obavljani rad. Tako rad postaje tek sredstvo individualnog prosperiteta, a tržište tek mjestom bogaćenja. Izbacivši aspekt vjere (vjerska moralna načela) iz poslovanja, ostala je tek želja za zgrtanjem bogatstva - čista pohlepa.⁹³ Ako je protestantska radna etika stvorila moderni kapitalizam, sustav koji se pokazao uspješnijim od drugih pristupa radu i tržištu, onda taj sustav bez moralnih načela po kojima je nastao gubi i svoje prednosti.

⁹⁰ S druge strane, luteranska radna etika također postoji, ali ne daje toliki naglasak opravdanju bogaćenja.

⁹¹ U. Blum, L. Dudley, Religion and economic growth: Was Weber right?, *Journal of Evolutionary Economics*, 2001., vol. 11(2), pp. 207-230

⁹² Usp. Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge, London, 1992. (engleski prijevod prvog izdanja na njemačkom iz 1905.)

⁹³ Richard T. De George, *A History of Business Ethics*, Third biennial global business ethics conference, Markkula Center for Applied Ethics, February 19, 2005; <http://www.scu.edu/ethics/practicing/focusareas/business/conference/presentations/business-ethics-history.html> (14.03.2015.)

6.4. Pravoslavne crkve

Pravoslavna teologija razvijala se do 8. stoljeća i tada je teološki razvoj značajno stao. Pravoslavna crkva je ostala arhaičnija u svojoj praksi i teologiji te (sve do nedavno) nije pratila promjene u društvenom okružju. I.V. Zabaev u svojem radu kao kategorije koje su (u predrevolucionarnoj Rusiji) imale glavnu ulogu u svijesti ruskih vjernika navodi „poslušanje“ (poslušnost) i „smirenje“ (duševni mir). U temelju „poslušanja“ stoji nazor da je volja Božja uvijek „u pravu“, a čovjekova volja, po pravilu, vodi u grijeh. Tako je, umnogome, pravoslavna praksa usmjerena na to da se čovjek u bilo kojoj životnoj situaciji može odreći vlastite volje. U okviru spomenute logike mjesto iskusnijeg pojedinca u svjetovnim stvarima zauzima neposredno nadređena osoba. Što god ona tražila, dužnost je poslušati. „Poslušnost“ dovodi do „smirenja“, a smirenje je životna situacija čovjeka i ljudskoga duha koja vodi spasenju. Zabaev ukazuje na temeljnu razliku pravoslavlja od protestantizma „u protestantizmu pokazatelj slaganja s Božjom voljom postaje materijalno izražen uspeh, a u pravoslavlju – mišljenje čovjeka bližeg Bogu“.⁹⁴ Dakle, ako je u protestantizmu pokazatelj izabranosti materijalno izražen uspjeh, u pravoslavlju se taj pokazatelj pronalazi u smirenju.

Sociolog Andreas Buss tvrdi da pravoslavlje karakterizira stav koji teži indiferentnosti prema svijetu, a ne dominaciji nad svijetom.⁹⁵ Jasno je da indiferentnost prema svijetu nije poticajna za poslovanje i tržište, a sustav vrijednosti koji na prvom mjestu traži odricanje i poslušnost (a guši svaku individualnu inicijativu) nije kompatibilan s razvojem kapitalizma i ekonomijom tržišta. Prema tim radovima mogli bismo zaključiti da je odnos pravoslavlja prema poslovanju i tržištu suprotan onom protestantizma. Temelj nije individualna inicijativa i poduzetnost, nego poslušnost prema autoritetu.⁹⁶

Treba uzeti u obzir promjene koje se događaju danas. Ruska pravoslavna crkva, nakon 70 godina zatiranja od komunističkog režima SSSR, s demokratizacijom (perestrojka), odnosno donošenjem zakona o slobodi vjeroispovijesti⁹⁷, 1990. doživljava preporod i aktivno počinje pratiti promjene u društvu. U prosincu 2002. godine u Moskvi je održan 7. Svjetski sabor ruskog naroda (Всемирный Русский Народный Собор) kojim je predsjedao patrijarh Aleksej II., a nazočilo svećenstvo, političari, vođe javnih organizacija, znanstvenici i umjetnici. Tema sabora je bila „vjera i rad: religijske i kulturne tradicije i gospodarska budućnost Rusije“. Ubrzo je izrađen kodeks naziva „Kodeks moralnih principa i pravila u gospodarskim aktivnostima“ uobličen

⁹⁴ Vidi. Ivan Vladimirovič Zabaev, *Pravoslavna etika i duh socijalizma (zasnivanje jedne hipoteze)*, *Filozofija i društvo*, XXIII (1), 2012. Beograd

⁹⁵ Usp. Andreas Buss, *The Economic Ethics of Russian-Orthodox Christianity: part I*, *International Sociology* September 1989., 4: 235-258.

⁹⁶ To nas dovodi i do pitanja je li i to jedan od razloga utemeljenja komunističkog sustava baš u najvećoj zemlji pravoslavlja?

⁹⁷ Za donošenje takvog zakona zaslužan je papa Ivan Pavao II koji je to zatražio u razgovoru s sovjetskim vođom Mihailom Gorbačovom 1989 god.

temeljem deset zapovijedi Mojsijeva zakona, odnosno iskustva njihova prihvaćanja u kršćanstvu.⁹⁸ Već na početku kodeksa jasno se prepoznaju potrebe vremena „Povijesno je ruska duhovna i moralna tradicija davala prioritet spiritualnom nad materijalnim... moramo uspostaviti takav ekonomski poredak koji će pomoći harmoničnom ostvarenju duhovnih aspiracija i materijalnog interesa i pojedinca i društva...“ (Kodeks, I). Temelj poslovanja je „pridržavanje usmenih i pisanih sporazuma...“, a nepridržavanje preuzetih obaveza „ruši autoritet poslovne zajednice i zemlje u cjelini...“ (Kodeks III) Ističe se da „prijevara u trgovini i uslugama vodi gubitku povjerenja i bankrotu...“, a „ugled je dugoročno ulaganje...“ (Kodeks III)

6.5. Islam

Muslimanima je, za razliku od kršćana (koji se mogu pozvati na Kristovu izreku „caru carevo, a Bogu božje“), vrlo teško praviti razliku između vjerskog (religijskog) i svjetovnog (sekularnog). Islam se poima kao cjelovit način života. Takav način života izvire iz četiri glavna teksta: Kur'ana (koji se uzima kao riječ Alaha razotkrivena proroku Muhamedu), Sune ili Hadita (zabilježene riječi, djela i naučavanja Proroka), te Ijmaa' (zajednički pogledi islamskih učenjaka) i Qiyas (vodilje ponašanja u novim situacijama određene temeljem analogije s sličnim situacijama u Kuranu ili Suni). Premda Kur'an sadrži osnovno načelo naravnog zakona (činiti dobro, a izbjegavati zlo) pa i postavku da ljudska djela vrijede po nakani (nijjet) i unutarnjem stavu, islam je tipično pravna religija. Obiteljske, društvene i bogoštovne odnose detaljno propisuje šerijatsko pravo. Šerijat regulira više vrsti obveza i zabrana a šerijatsko pravo obuhvaća ove kategorije: Ibadat - bogoštovno pravo; Munakehat - bračno-obiteljsko pravo; Ukubat - kazneno pravo; Muamelat - privredno i trgovačko pravo.⁹⁹ Islamski zakon, izveden iz Kur'ana i sunne, određuje i odnos prema radu i poslovanju.

Temelj islamske etike su Tawhid (koncept obožavanje jednog i jedinog Boga kao moralne obveze), umjerenost, slobodna volja, odgovornost i dobronamjernost. Tih pet odrednica pripadaju islamskim šerijatskim načelima. Postoje stajališta da je jedno od svojstava koje razlikuje muslimane od sljedbenika drugih vjera to što je utjecaj religije vidljiv u svakom aspektu života muslimana, pa je tako i poslovanje neodvojivo od vjere. Navodi se da je zato islam često krivo shvaćen.¹⁰⁰ Neki autori tvrde da islamski pogled na svijet

⁹⁸ A Code of Moral Principles and Rules of Economic Activity, Adopted by the 8th World Russian People's Council, Moscow, 4 February 2004., <http://orthodoxeurope.org/page/14/39.aspx#6> (12.11.2014.)

⁹⁹ Prema: M. Kavooosi, *The Globalization of Business and the Middle East: Opportunities and Constraints*, Quorum Books, Westport, CT, 2000. str. 24.; B.B. Lawrence, *Shattering the Myth: Islam Beyond Violence*, Princeton University Press, Princeton, 1998. str. 9.; Rafik Issa Beekun, *Islamic Business Ethics*, University of Nevada and Islamic Training Foundation. International Institute of Islamic Thought, Herndon, 1996., <http://www.muslimtents.com/aminahsworld/ethicshm.pdf>, pristupljeno 6.02. 2013.

¹⁰⁰ Usp. Gillian Rice, Mohammed Al-Mossawi, The Implications of Islam for Advertising Messages: The Middle Eastern Context, *Journal of Euromarketing*, Vol. 11(3) 2002

zahtijeva ravnotežu u zadovoljenju i materijalnih i duhovnih potreba svih ljudi i morao bi se temeljiti na konceptu ljudske dobrobiti i dobrotiva života koji ističe bratstvo/sestrinstvo i društveno-ekonomsku pravdu.¹⁰¹

Istraživanja islamske radne etike ističu kako islam visoko cijeni rad, odnosno potrebu čovjeka da radom zarađuje za život te tako bude neovisan i samodostatan, čime pak stječe dostojanstvo i ugled među ljudima i u društvu općenito.¹⁰² Islam je sklon trgovačkim djelatnostima koje poima društveno korisnim. Često se ističe da se i sam prorok Muhamed bavio trgovinom skoro dvadeset godina.¹⁰³ Ima autora koji zato tržište sagledavaju kao „posvećenu instituciju“ jer (ako se odvija na ispravan način) postaje „sredstvo za postizanje veće dobrobiti za čovječanstvo i sada i poslije, i na ovom i na onom svijetu... taj sustav vrijednosti definiran je u šerijatskom pravu...“¹⁰⁴

Šerijatsko pravo¹⁰⁵ osigurava okvir unutar kojega se treba odvijati poslovanje: smiju se proizvoditi i prodavati samo proizvodi koji su zakoniti ili dopušteni (halal), a izbjegavati bilo kakve zabranjene (haram) transakcije definirane kao bilo koji oblik trgovine koji uključuje varanje, nepravdu, nesrazmjern profit ili promociju nečega što je haram. Poslovanje koje u sebi sadrži manipulaciju, interes te špekulaciju i rizik nije dopušteno. Korupcija, prevara i ucjena nisu dopuštene, a sve uključene u proces trgovine treba tretirati jednako i s poštovanjem.¹⁰⁶ U tom smislu često se navode slijedeći stihovi Kur'ana¹⁰⁷: "O vjernici, jedni drugima na nedozvoljen način imanja ne prisvajajte, - ali dopušteno vam je trgovanje uz obostrani pristanak..."(4:29) ili pak izrekama Kur'ana poput „u trgovini daj punu mjeru i težinu,“ i "ne uskraćuj što po pravu pripada drugima" i sl. (vidi i: 6:152, 7:85,11:84-85,17:35,26:183, 83: 1-3).

Muslimani se ne bi smjeli uključivati u nedopuštene aktivnosti, čak i ako im mogu donijeti znatnu materijalnu korist. Tako npr. moraju uvijek birati

¹⁰¹ Usp. M.U. Chapra, *Islam and the Economic Challenge*, Herndon, VA: International Institute of Islamic Thought, 1992.

¹⁰² Shukri Ahmad, Musa Yusuf Owoyemi, *Islam Work Ethics*, *International Journal of Business and Social Science*, 2012., Vol. 3 No. 20.

¹⁰³ Safvet M. Halilovic, *Islamski pogled na rad i privredivanje*, Novi Horizonti, 2004., br. 2, str. 37

¹⁰⁴ Golam Mohiuddin, Shariful Haque, *Marketing Ethics in Islam: A Model Based Theoretical Study*, *Human Resource Management Research*, Vol. 3 No. 3, 2013, pp. 95-100., str 100.

¹⁰⁵ Osim šerijatskog prava na etičko ponašanje u islamskom poslovanju utječe još nekoliko čimbenika. Navodi se da su to organizacijski čimbenici (predanost vodstva tvrtke etičkom ponašanju), individualni čimbenici (stupanj moralnog razvoja pojedinca – stanje duše), utjecaj obitelji (obiteljski odgoj djece), materijalna situacija u kojoj se nalazimo (kao uzrok nemoralnog poslovanja u islamu se često navodi dug). Usp. Muzaffer Aydemir, Ozum Egilmez, *An Important Antecedent of Ethical / Unethical Behavior: Religiosity*, *Eurasian Journal of Business and Economics*, 2010., 3(6): 71-84.

¹⁰⁶ Prema: Hussin Jose Hejase, Bassam Hamdar, Mohammad Raslan, *Business Ethics and Religion in The Financial Business Sector: Case of Syria*, *Journal of Business & Management*, COES&RJ-JBM, Online Issue: Vol. 1 No. 2, April 2013, pp. 72-111, <http://www.centreofexcellence.net/J/JBM/Vol1/No2/3.pdf> (14.03.2015).

¹⁰⁷ Za navođenje stihova Kurana koristili smo prijevod s arapskog: Besim Korkut, *Kuran s prevodom, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije*, Ognjen Prica, Zagreb, Sarajevo 1984. Kad se navedeni prijevod previše razlikovao od teksta koji autori radova daju na engleskom prevodili smo sami izravno iz njihova teksta.

proizvode koji su halal, čak i ako im je cijena viša ili načine poslovanja koji su halal, čak i ako je u njima povratak investicije manji.

Islam zahtijeva tržište slobodno od manipulacije cijenama, monopola i korupcije. Mito je strogo zabranjeno, često se navodi da je Muhamed prokleo one koji nude, prihvaćaju ili omogućavaju mito. Utjecaj države se tolerira samo ako se radi o okolnostima poput zaštite javnog interesa. U tom smislu navodi se da je sam Muhamed kad su ga upitali da odredi cijene dobara na tržištu odgovorio „neću postaviti takav presedan, neka ljudi sami vode svoje aktivnosti i zajednički stječu dobrobit“. Istodobno, špekulacije na tržištu, ako nisu utemeljene na ispravnoj analizi javno dostupnih informacija, su zabranjene jer se smatraju oblikom kocke (Qimar) i jer rezultiraju nepravedno stečenim imetkom (Maysir). Islamsko bankarstvo obvezano je činjenicom da Kur'an striktno zabranjuje interes tj. kamatu (riba): "Alah je dopustio trgovinu ali zabranio kamatu" (2:275); „O vjernici! Ne tražite kamate, dvostruke ili više, i čuvajte se Allaha...“(3: 130)¹⁰⁸

Područje muslimanskog Bliskog Istoka danas je jedno od područja svijeta s najvećom nezaposlenošću i rastućeg siromaštva (osim zemalja bogatih naftom). Što je uzrok da su zemlje koje su sve do 16 stoljeća bile bogatije i prosperitetnije od onih europskog zapada, zemlje napredne znanosti i kulture, postale siromašne i zaostale? Je li tome možda uzrok prevelika ovisnost o trgovini kao izvoru bogatstva? Činjenica da od 16. stoljeća Europljani otkrivaju nove trgovinske puteve s Indijom i Kinom ,odnosno da prestaje monopol muslimana u trgovini možda daje odgovor.

6.6. Sličnosti i razlike

Superiornost neke vjere u odnosu prema drugim u smislu promicanja radne etike neophodne za gospodarski uspjeh je još od 1905., kad je napisana poznata knjiga sociologa Maxa Webera (1864. – 1920.) "Protestantska etika i duh kapitalizma"¹⁰⁹, tema više radova. Weber i sljednici tvrdili su da su protestantska vjerska moralna načela omogućila streloviti gospodarski razvoj zapada od 16. do 20. st. Weber u svojim djelima spominje niz karakteristika koje bi kršćanin trebao odbaciti: nedostatak samokontrole i discipline, neobuzdani temperament, nepotreban gubitak vremena kroz lijenost, dosađivanje, raskalašenost, rastrošnost i uživanje u bogatstvu, stjecanje novca nezakonitim radnjama, mito i korupcija, prevare, nepreciznost, općenito svaka neumjerena i neodgovornost. Uistinu, sve nabrojene osobine jesu prepreka učinkovitom odvijanju rada i poslovanja i u tom smislu je Weber u pravu. Međutim, činjenica je da osuda spomenutih ponašanja

¹⁰⁸ Usp. Farhad Nomani, Ali Rahnama, *Islamic Economic Systems*, Zed books limited, New Jersey, 1994., str. 49.

¹⁰⁹ Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge, London and New York, 1992. (engleski prijevod prvog izdanja na njemačkom naslova „Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus“ iz 1905.)

nije neki specifikum protestanata, ona je sastavni dio moralnih načela svih velikih religija. Nalazimo je i u katolika i u pravoslavaca i u islamu.

Temeljne osobine koje se očekuju od čovjeka u njegovu odnosu prema radu tj. temeljni elementi radne etike su jednaki u kršćana (i katolika, i protestanata i pravoslavaca) i muslimana. Izvjesne razlike postoje u odnosu prema načinu funkcioniranja tržišnog gospodarstva, odnosu prema bogatstvu i globalizaciji, no one su ponekad manje između islama i neke od kršćanskih skupina nego između samih kršćanskih skupina.

Istraživanja kazuju da danas ne postoje razlike u radnoj etici katolika ili protestanata, ali postoje u odnosu prema institucijama tržišta. Arrunada kazuje da protestanti imaju jače izraženu "socijalnu etiku" tj. odgovornost prema društvu, institucijama i zakonima. Takva etika nužna je za rad institucija neosobne trgovine (npr. burze). Zaključuje da su protestanti skloniji neosobnoj trgovini, tj. institucijama tržišta, a katolici osobnoj (licem u lice) trgovini. To je tako jer su protestanti skloniji nadzirati jedni druge te podržavati institucije, a manje okrenuti prijateljima i obitelji nego katolici.¹¹⁰ Takve zaključke potkrepljuju i neka druga istraživanja: La Porta i Inglehart tvrde da je povjerenje među sudionicima na tržištu veće u protestantskim, nego u katoličkim zemljama.¹¹¹ Stulz i Williamson pak tvrde da katoličke zemlje slabije štite zajmodavce nego one protestantske.¹¹² Islam je tu našao jednostavno rješenje; štiti zajmodavca, ali mu zabranjuje uzimati kamatu.

I kršćanstvo i islam prepoznaju i podupiru tri glavna uvjeta postojanja tržišnog gospodarstva; slobodu razmjene, privatno vlasništvo i sigurnost ugovorenog. Tržišno gospodarstvo smatraju korisnim ako osigurava slobodno i pravično natjecanje. Kao moralna načela kojima bi se trebali voditi u radu i poslovanju ističu pravičnost i poštenje, ispunjavanje obaveza odnosno ugovora, pridržavanje zakona te društveno odgovorno ponašanje u poslovanju. Traži se i poštivanje dostojanstva ljudske osobe i njezina rada, skrb za zajedničko dobro i ljudska prava, suosjećanje. U novije vrijeme sve više se upozorava i na važnost zaštite okoliša.

Katolička i Ruska pravoslavna crkva posebno ističu i socijalnu osjetljivost. Odbijaju prvenstvo zakona tržišta nad ljudskim radom te smatraju da individualna korist ne smije nikada postati jedini cilj, važna je i socijalna korisnost, koja svoje ostvarenje mora naći, ne u opreci, nego u dosljednosti s logikom tržišta. Protestanti (ponajprije kalvinisti) kao najvišu vrijednost ističu

¹¹⁰ Benito Arrunada, Protestants and Catholics: Similar Work Ethic, Different Social Ethic, *The Economic Journal*, 2010, 120 (547), 890-918.

¹¹¹ R. Inglehart, *Trust, well-being and democracy*, u: (M. Warren, ed.), *Democracy and Trust*, pp. 88-120, Cambridge University Press, New York, 1999.; R. La Porta i sur., *Trust in large organizations*, *American Economic Review*, 1997., vol. 87(2), pp. 333-38.

¹¹² R. M. Stulz, R. Williamson, Culture, openness and finance, *Journal of Finance Economics*, 2003., vol. 70(3), pp. 313-49.

predan rad, no ipak podređen zakonitostima i institucijama tržišta. U pravoslavaca se pak u poslu traži ponajprije poslušnost nadređenom autoritetu.

Islam tržišnim djelatnostima pridaje posebnu pozornost i visoko ih cijeni („jer se i prorok Muhamed njima bavio“) te ih podrobno regulira posebnom granom šerijatskog prava. Odrednice Kur'ana glede istinitosti, pravednosti, dostojanstva ljudske osobe, navika potrošnje, dopuštenih (Halal) i nedopuštenih (Haram) proizvoda i postupaka, moraju biti temelj pri odvijanju poslovanja.

I kršćanstvo i islam traže da proizvod koji se nudi na tržištu mora biti visoke kvalitete i pravične cijene, a tržišni monopoli se osuđuju. Lihvarenje ili kamata se ne podupire u kršćanstvu, a izričito je zabranjeno u islamu. U tržišnim komunikacijama kao najvažnije moralno načelo ističe se istinitost, te poziva na pristojnost, odnosno potrebu poštovanja dostojanstva ljudske osobe.

Slobodno tržište (otvoreno pravičnom natjecanju) podupiru i kršćanstvo i islam, no uloga države se sagledava različito. Katolička crkva traži suradnju tržišta i države čija je uloga osiguranje pravednih i jasnih pravila za odvijanje tržišnih djelatnosti. Slično traži i Ruska pravoslavna crkva. Protestantizam ne podupire uplitanje države u tržište, a islam jednako tako - tolerira samo ako se radi o zaštiti javnog interesa odnosno provedbi šerijatskog zakona.

Iako i po kršćanstvu i po islamu izvorno vlasništvo pripada Bogu, ipak sustav privatnog vlasništva smatraju poželjnijim nego onaj državnog ili „društvenog“ vlasništva svojstven komunizmu ili socijalizmu. Odnos prema gomilanju imovine, odnosno bogatstvu se razlikuje. Katolička crkva težnju gomilanju imovine, slijedeći Kristove izreke, sagledava kao zapreku na putu Bogu, a bogatstvo smatra opravdanim tek ako služi dobrobiti drugih i društva. Ruska pravoslavna crkva na bogatstvo gleda slično, odnosno kao „iskušenje ili test“ jer „materijalni status neke osobe ne može se sagledavati kao indikacija da je Bog zadovoljan s njom“. Protestanti materijalno bogatstvo vide kao „božju nagradu“ (iako za njih stjecanje nije cilj već rezultat predana rada), a slično tome bogatstvo kao znak božje naklonosti vide i muslimani.

Globalizirano tržište Katolička i Pravoslavna crkva ne gledaju kao nešto loše samo po sebi. Upozoravaju na koristi, ali i opasnosti (porast nejednakosti – zato se traži socijalna osjetljivost odnosno jednaku participaciju svih). Protestantizam mu je vrlo sklon, štoviše institucije globalne trgovine (burze, korporacije...) i nastaju u protestantskim zemljama. Islamske zemlje sudjeluju na međunarodnom tržištu, no radikalni islamisti traže da se ono vodi načelima šerijatskog prava.

7. RELIGIJA KAO VAŽAN ČIMBENIK POLITIKE ZAPOŠLJAVANJA I UPRAVLJANJA LJUDSKIM POTENCIJALIMA PODUZEĆA (HRM)

Spoznaje iz prethodnog poglavlja pokazuju da religija ne bi trebala biti prepreka, već poticaj zapošljavanju (religioznih) imigranata, važan čimbenik HRM. Naime, razvijen sustav moralnih vrijednosti i njegovo pridržavanje ključan je za gospodarstvo, za tržište i tržišne aktivnosti. Da vjera izgrađuje kreposti potrebne za pridržavanje moralnih načela, potkrepljuju i ozbiljna znanstvena istraživanja. Brammer, Williams i Zinkin su 2006. na uzorku od 17.000 ljudi iz 20 zemalja napravili opsežno istraživanje društvene odgovornosti i poslovne etike u svijetu te došli do spoznaje da je religija ključni čimbenik u određivanju etičkih stajališta i ponašanja dionika poslovnih procesa. Empirijsko istraživanje obuhvatilo je odnos između religije i etičkih vrijednosti i utjecaj religije na ponašanje menadžera i donositelja odluka. Došlo se do spoznaje da vjernici imaju znatno bolje poimanje društvene odgovornosti nego nereligiozne osobe.¹¹³

Povijest nas uči da su zemlje u kojima je došlo do rasapa sustava vrijednosti završile u kaosu, a istraživanja kazuju da autoritet službene vjere opada baš u gospodarski najrazvijenijim zemljama zapada.¹¹⁴ Možda baš religiozni imigranti mogu pomoći osnaživanju sustava vrijednosti, te tako i stabilnosti gospodarstva.

Adam Smith mislio je da tržišno gospodarstvo može stvoriti opću dobrobit samo ako se temelji na moralu dobrobiti. Ni regulativa tržišta od strane politike (a bez da se vodi čvrstim moralnim načelima) ne može uspjeti. Svjedoci smo da se na problem nepridržavanja zakona reagira neprekidnim donošenjem novih zakona i propisa te stvaranjem sve više i više (administrativnih) tijela nadležnih za nadzor provedbe zakona. Stvara se hipernormiranost koja samo otežava (i poskupljuje) tržišne procese, a vještii uvijek nađu načina da zaobiđu propise. Da bi se poslovanje odvijalo pravično i na dobrobit svih, potreban je razvijen sustav vrijednosti sudionika, a takav sustav vrijednosti određuje, podupire i razvija religija. Dostojevski u romanu Braća Karamazov piše: „Kad je Bog mrtav sve je dopušteno“. Gdje nestaje vjere, često nestaje i vrlina potrebnih za rad i poslovanje. Vjera možda nije nužna za (kratkoročni) uspjeh na tržištu, no nužna je za stvaranje i održivost (pravedna) tržišta.

Jasno je da postoje sličnosti u četiri najveće religije svijeta glede temeljnih moralnih normi rada i poslovanja, a odnosno ponašanja na tržištu, a slična načela možemo naći i u brojnim strukovnim etičkim kodeksima, pa i smjernicama nekih međunarodnih organizacija. Temeljno pitanje današnjeg

¹¹³ Usp. Stephen Brammer, Geoffrey Williams, John Zinkin, Religion and Attitudes to Corporate Social Responsibility in a Large Cross-Country Sample, *Journal of Business Ethics*, 02/2007; 71(3): pp. 229-243.

¹¹⁴ Prema: R. Inglehart, P. Norris, *Sacred & Secular: Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press. Cambridge UK, 2004

gospodarstva je u kojoj mjeri se sudionici poslovnih procesa pridržavaju načela. Prava odgovornost je u tome da se načela provode, a upravo u pridržavanju moralnih načela, odnosno njihovoj provedbi, pomaže vjera. Naravno ne smije se zaboraviti da utjecaj religije na ponašanje zaposlenika ovisi o tome koliko on duboko i autentično tu vjeru doživljava. Tek deklarativna religioznost ne utječe značajnije na ponašanje.

U tom smislu iznimno je važno pri zapošljavanju imigranata, odnosno provedbi praksi upravljanja ljudskim potencijalima (HRM – *Human Resource Management*) u gospodarstvu voditi računa o religiji. Međutim današnja praksa HRM u brojnim tvrtkama često ignorira vjersku dimenziju pri odabiru kadrova koje će zaposliti. Zaboravljaju da vjerska pripadnost zaposlenika utječe na tvrtku, ne samo od „vrha nadolje“ (npr. sustav vrijednosti vlasnika ili vođe tvrtke) nego i „od dolje prema vrhu“ kroz shvaćanja, osjećaje i ponašanje zaposlenika.

Weaver i Stansbury navode nekoliko kategorija u kojima vjerska pripadnost zaposlenika utječe na organizaciju u kojoj rade navode stavove prema poslu, donošenje odluka, osjećaji i stres.¹¹⁵

Stavovi prema poslu: Odnos zaposlenika prema poslu, tj. njihova predanost i motivacija je važan čimbenik uspjeha svake organizacije. Dokazano je da postoji pozitivan odnos između snage vjerske predanosti i osjećaja odgovornosti, predanosti radu, i zadovoljstva zaposlenika. Taj odnos nije vezan uz neku određenu religiju, već je svojstven svim religijama. Takav učinak može biti posebno važan u slučaju tzv. „prljavih poslova“, poput onih pomoćnih u bolnicama ili sanitarnim te komunalnim službama. Zbog svoje vjerske predanosti zaposlenici na takvim poslovima ih ne doživljavaju kao nešto „prljavo“, već kao nešto čime čine dobro, pomažu drugima. Vjerski osjećaj pomaže i starijim zaposlenicima da se osjećaju važnima, posebice ako su zaposleni na niskorangiranim poslovima

Donošenje odluka: vjerska predanost utječe na različite dimenzije nečijeg života, pa i na donošenje odluka koje su naizgled nisu u izravnom odnosu s religijom. Neka istraživanja pokazuju da, bar u nekim zemljama i kulturama, predana religioznost pomaže izbjegavanju rizika u poslovanju, npr. izbjegavanje rizičnih investicija ili bolje pridržavanje sigurnosnih propisa na poslu. Ta vrsta utjecaja nije samo svojstvena situacijama donošenja odluka od strane religioznih zaposlenika, a već i utjecaju religije na sveukupnu kulturu u nekom području.

Emocije i stres: vjerska pripadnost pojedinca može dovesti do stvaranja društvenih veza na poslu i van posla s pripadnicima iste vjere, a to pak pomaže smanjenju stresa. Općenito, religija ponekad pruža neku vrstu emocionalnog utočišta koje utječe na osjećaj sigurnosti i smirenosti zaposlenika.

¹¹⁵ Prema: Gary R. Weaver, Jason M. Stansbury „Religion in Organizations: Cognition and Behaviour“ u: Religion and Organization Theory: Research in the Sociology of Organizations, Michael Lounsbury (ed.), Emerald Group Publishing Limited, 2014.

Osobe koje u državnim službama ili privatnim poduzećima vode skrb, odnosno donose odluke o zapošljavanju morale bi razviti razumijevanje o različitim religijama te biti svjesne opasnosti koju nosi diskriminacija po vjerskoj osnovi, odnosno prevladavajuće predrasude. Bilo bi idealno kad bi spomenute osobe prošle posebnu izobrazbu o moralnim normama i običajima pojedinih religija. Nužno je u upravljačkim strukturama gospodarskih subjekata razviti svijest o važnosti tolerancije i poštovanja drugih religija te koristi koju religiozni radnici mogu donijeti poduzeću.¹¹⁶

Istodobno kako bi se izbjegli mogući problemi, uz znanje o vjerovanjima i moralnim normama pojedinih religija, potrebno je poznavati i običaje, odnosno vjerske prakse koje pojedine religije zahtijevaju. Vidjeli smo da su temeljna vjerska moralna načela vezana uz rad i poslovanje u velikoj mjeri slična, no običaji koje pojedina religija nosi nisu i oni mogu biti izvor problema. Naime, religijska pripadnost često je vezana i uz niz običaja koje bi trebalo uvažavati pri zapošljavanju imigranata iz drugih zemalja. Ti običaji vezani su uz način odijevanja, prehrane, vjerskih praksi (molitvi i blagdana) te odnosa među spolovima i socijalnim skupinama.¹¹⁷

Odijevanje: Mnoge vjere prate i nepisani kodeksi odijevanja, odnosno pojavljivanja u javnosti. Muslimanke moraju u znak čednosti pokrivati svoja tijela. I glava im mora biti pokrivena, a načini variraju od marame na glavi do pokrivala koja ostavljaju samo oči vidljivima (ponegdje se čak i oči pokrivaju velom). Muškarcima se pak preporučuje da nose bradu. Hindusi na čelu nose oznaku čija boja znači pripadnost određenoj kasti. Židovi nose malu okruglu kapicu na glavi u znak odanosti i pripadnosti svojoj vjeri.

Vjerske prakse: Muslimani moraju obavljati molitvu pet puta dnevno, klanjati se okrenuti Meki. Muslimani imaju obavezu petkom obavljati molitvu u džamijama. Subota je za židove sveti dan, točnije razdoblje od petka uveče do zalaska sunca u subotu te u tom razdoblju ne smiju raditi. Za kršćanske vjernike nedjelja bi trebala biti neradni dan i dan obaveznog odlaska u crkvu. Hindusi su obavezni nakon sprovoda (kremacije) 13 dana žalovati u svojim kućama.

Vjerski praznici: Većina djelatnika koji se smatraju kršćanima očekuje nekoliko dana praznika za najvažnije kršćanske blagdane Uskrs i Božić. Muslimani to očekuju za vrijeme Ramazana ili za odlaska na Hadž. I Hindusi i Sikhi imaju niz svetih dana, od kojih je najpoznatiji Divali. Židovima su blagdani Rosh Hashanah i Yom Kippur.

Prehrana: Muslimanima i Sikhima zabranjen je alkohol. Židovi i muslimani ne bi smjeli jesti svinjetinu. Svaka hrana mora biti košer za židove i halal za muslimane (o tome postoji niz pravila od načina klanja životinja do načina pripreme jela). Hindusi ne smiju jesti govedinu (krava je sveta životinja).

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Usp. Neil Payne, Religion, Belief and HR, Commisceo Global, <http://www.hrmguide.co.uk/diversity/religious-discrimination.htm>

Odnosi među spolovima: U pravilu u muslimana se muškarci i žene (osim onih u braku) ne bi smjeli družiti u javnosti. Ni u grupama, a posebice ne sami.

Odnosi među socijalnim skupinama: Među hindusima je posebno razvijen kastinski sustav. Pripadnici svake kaste smiju raditi samo određene poslove, izbjegava se rad ili druženje s pripadnicima druge kaste.

8. ZAKLJUČAK

Europa je jedino područje svijeta za koje se predviđa pad populacije u razdoblju od 2010. do 2050. i jedino područje u kojem se očekuje pad broja kršćana. Istodobno, udio drugih vjera, a posebice muslimana u europskom stanovništvu neprekidno raste od kraja 20. stoljeća. Imigranti imaju veću stopu plodnosti i često su religiozniji od domaćinske populacije.

Dok prožimanje religije i etničkog identiteta često pomaže integriranju u američko društvo, u zapadnoj se Europi religija se tumači kao problem, a ne kao rješenje. Napori muslimana da prakticiraju svoju vjeru i izgrade svoje institucije potiču konflikt s domaćim stanovništvom i institucijama. Pomanjkanje ekonomskih mogućnosti među siromašnom muslimanskom populacijom značajno pridonosi tenzijama zadnjih godina.

Usporedbom temeljnih svojstava i stajališta najbrojnijih religija u EU prema radu, poslovanju i tržišnom gospodarstvu, dolazimo do spoznaje da ne postoje opravdani razlozi za diskriminaciju pripadnika drugih vjera pri zapošljavanju. Naime sličnosti načela glede temeljnih moralnih normi rada i poslovanja su velike i u skladu s onima koje nalazimo i u brojnim strukovnim etičkim kodeksima, pa i smjernicama nekih međunarodnih organizacija. Temeljno pitanje današnjeg gospodarstva je u kojoj mjeri se sudionici tržišnih procesa pridržavaju načela. Prava odgovornost je u tome da se načela provode, a upravo u pridržavanju moralnih načela, odnosno njihovoj provedbi pomaže vjera.

Zato, religija ne bi trebala biti prepreka već poticaj zapošljavanju imigranata. Razvijen sustav moralnih vrijednosti i njegovo pridržavanje ključni su za gospodarstvo, za tržište i tržišne aktivnosti. Možda baš religiozni imigranti mogu pomoći osnaživanju sustava vrijednosti, ali i stabilnosti gospodarstva.

U tom smislu iznimno je važno pri zapošljavanju imigranata, odnosno provedbi praksi upravljanja ljudskim potencijalima (HRM – Human Resource Management) u gospodarstvu voditi računa o religijskoj pripadnosti. Međutim, današnja praksa HRM-a u brojnim tvrtkama često krivo tumači vjersku dimenziju pri odabiru kadrova koje će zaposliti.

Iako je jasno da postoje prepreke za potpunu kulturnu integraciju imigranata u EU i da se ona neće odvijati lako, često se zaboravlja napraviti prvi korak koji može olakšati put prema kulturnoj integraciji. Taj prvi korak je

ekonomska integracija. Napori za integraciju migranata trebali bi se usmjeriti s kulturnih razlika na društveno-ekonomske.

Uključimo li imigrante u gospodarski sustav, zaposlimo li ih, pomognemo li da pokrenu vlastiti posao, spriječiti ćemo njihovu getoizaciju – odvajanje od društva. Biti zaposlen znači imati osjećaj dostojanstva i pripadnosti, sudjelovati na tržištu znači komunicirati s drugima. Komunikacija koju traži sudjelovanje u gospodarskom sustavu znači i ostvarenje preduvjeta za početak one kulturne integracije.

LITERATURA

Knjige

Bruce. B. Lawrence(1998), *Shattering the Myth: Islam Beyond Violence*, Princeton University Press, Princeton

Bruce Steve (1996)*Religion in the Modern World: From Cathedrals to Cults*, Oxford University Press, Oxford, UK

Gary R. Weaver, Jason M.(2014), *Stansbury Religion in Organizations: Cognition and Behaviour: Religion and Organization Theory: Research in the Sociology of Organizations*, Michael Lounsbury (ed.), Emerald Group Publishing Limited

Gnilka Joachim (2007), *Biblija i Kur'an, Što ih povezuje i razdvaja*, Kršćanska sadašnjost

Gracie Davie (1990)*Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain?*, *Social Compass*, (37) 4, str.: 455-469

Grim Brian, Finke Roger, (2011)*The Price of Freedom Denied Religious Persecution and Conflict in the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, New York

Casanova Jose (2003),*Beyond European and American Exceptionalism: towards a Global Perspective*, ur: G. Davie, P. Heelas, L. Woodhead, ur., Predicting Religion, Ashgate, Aldershot

Cesari Jocelyne (2004), *When Islam and Democracy Meet: Muslims in Europe and in the United State*, eBook ISBN978-1-4039-7856-1

Chapra Muhammed Umer (1992),*Islam and the Economic Challenge*, Herndon, VA: International Institute of Islamic Thought

Clarke Peter B. (2009) *The Oxford Handbook of The Sociology of Religion*, Oxford University Press, Oxford, UK

Evans T. D. i sur. (1995) *Religion and crime reexamined: The impact of religion, secular controls, and social ecology on adult criminality*, *Criminology*, vol. 33(2), pp. 195-224. <https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=155103>

Foner Nancy, Alba Richard (2008),*Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?*, *International Migration Review*, (42), 2, Lipanj 2008 , str. 360–392., <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1747-7379.2008.00128.x/full>

Freeman, R. B. (1986) *Who Escapes? The Relation of Churchgoing and Other Background Factors to the Socioeconomic Performance of Black Male Youths from Inner-City Tracts*. Pp. 353–76 in R. B. Freeman and H. J. Holzer (ur.) *The Black Youth Employment Crisis*. Chicago and London: University of Chicago Press

Ivan Pavao II. (1991), *Stota godina, Centesimus annus*. Enciklika, Koncil 5, Kršćanska sadašnjost, Zagreb

Kavoossi Masoud, (2000), *The Globalization of Business and the Middle East: Opportunities and Constraints*, Quorum Books, Westport, CT

Laurence Jonathan, Vaïsse Justin, (2007), *Integrating Islam, Political and Religious Challenges in Contemporary France*, Brookings Institution Press, ISBN: 9780815751502

Nomani Farhad, Rahnama Ali (1994), *Islamic Economic Systems*, Zed books limited, New Jersey

Papinsko vijeće "Iustitia et pax" (2005), *Kompendij socijalnog nauka Crkve Kršćanska sadašnjost, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK, Zagreb, (259) str 19*

Valković Marijan, (ur.), *Socijalni dokumenti Crkve, Sto godina katoličkoga socijalnog nauka*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1991.

Weber Max (1905), *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Routledge, London, 1992. (engleski prijevod prvog izdanja na njemačkom iz 1905)

Wenzel Nikolai G. (2011) *Postmodernism and Religion*, u: Peter B. Clarke, *The Oxford Handbook of The Sociology of Religion*, str. 172-193, str. 185.

Zabaev Ivan Vladimirovič, (2012) *Pravoslavna etika i duh socijalizma (zasnivanje jedne hipoteze)*, *Filozofija i društvo*, XXIII (1), Beograd.

Zuckerman Phil (2005) *Atheism: Contemporary Rates and Patterns*, (PDF). Cambridge University Press. Retrieved 2007-07-21.

Časopisi

Andreas Buss, *The Economic Ethics of Russian-Orthodox Christianity: part I*, *International Sociology* September 1989

Benito Arrunada, *Protestants and Catholics: Similar Work Ethic, Different Social Ethic*, *The Economic Journal*, 2010, 120 (547), 890-918

Chiswick, B. R. (1983) *The earnings and human capital of American Jews*, *Journal of Human Resources*, vol. 18(3), pp. 313-36

Ellison, C. G. (1991) *Religious involvement and subjective well-being*, *Journal of Health and Social Behavior*. Mar., Vol. 32 (1), 80–99

Gillian Rice, Mohammed Al-Mossawi, *The Implications of Islam for Advertising Messages: The Middle Eastern Context*, *Journal of Euromarketing*, Vol. 11(3) 2002

Golam Mohiuddin, Shariful Haque, *Marketing Ethics in Islam: A Model Based Theoretical Study*, *Human Resource Management Research*, Vol. 3 No. 3, 2013, pp. 95-100., str 100.

HelbeMatthias, *On the influence of World Religions on International Trade*, Journal of Public and International Affairs, Volume 17, Spring 2006, str 215., <https://www.princeton.edu/jpia/past-issues-1/2006/11.pdf>

Kim Shyan Fam, David S. Waller, B. Zafer Erdogan,(2004) *The influence of religion on attitudes towards the advertising of controversial products*, European Journal of Marketing, Vol. 38 Issue: 5/6, pp. 537-555

Conrad Hackett, *5 facts about the Muslim population in Europe*, Pew Research Center, 19.07.2016., <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/07/19/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>

HelbeMatthias, *On the influence of World Religions on International Trade*, Journal of Public and International Affairs, Volume 17, Spring 2006, str 215., <https://www.princeton.edu/jpia/past-issues-1/2006/11.pdf>

ISSP Research Group, *International Social Survey Programme: Religion III - ISSP 2008.*, 2012., <http://www.issp.org/>

Marita Brčić, *Kotruljevićev nauk o pravednu trgovcu: podudarnosti razlike s Aristotelovim poimanjem pravednosti*, Cris: časopis Povijesnog društva Križevci (1332-2567) god. XI., br. 1/2009., str. 135-143

Muzaffer Aydemir, Ozum Egilmez, *An Important Antecedent of Ethical / Unethical Behavior: Religiosity*, Eurasian Journal of Business and Economics, 2010., 3 (6): 71-84.

Portes A., Rumbaut R., *Immigrant America*, University of California Press. Berkeley, CA, 2006, str. 338

Roxane Silberman, Rishard Alba, Irene Fournier, *Segmented Assimilation in France? Discrimination in the Labor Market against the Second Generation*, Journal/Ethnic and Racial Studies, 2007., 30:1–27.

Jacob Viener, *Religious Thought and Economic Society*, Durham, NC: Duke University Press, 1978.

José Casanova, *Religion, European secular identities, and European integration*, 2004, <http://migrationeducation.de/45.0.html>

Nancy Foner, Richard Alba, *Immigrant Religion in the U.S. and Western Europe: Bridge or Barrier to Inclusion?*, *International Migration Review*, (42), 2, 2008 , str. 360–392., <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1747-7379.2008.00128.x/full>

Pew Research Center, *The Global Religious Landscape*, 18.12.2012., <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/ž>

Pew Research center, *The future of world religions*, 2.04.2015., <http://www.pewforum.org/2015/04/02/europe/>

Pew Research center, *Importance of Religion and Religious Beliefs*, 3.11. 2015. <http://www.pewforum.org/2015/11/03/chapter-1-importance-of-religion-and-religious-beliefs/>

Predrag Haramija, (2015.), *Vjera i tržište – usporedba stajališta prema tržišnim djelatnostima i njegova vjersko-moralnog utemeljenja u kršćanstvu, islamu, hinduizmu i budizmu*, *Obnovljeni život*

Revija za sRafik Issa Beekun (1996), *Islamic Business Ethics*, University of Nevada and Islamic Training Foundation. International Institute of Islamic Thought, Herndon, <http://www.muslimtents.com/aminahsworld/ethicshm.pdf>, pristupljeno 6.02.2013

R. M. Stulz, R. Williamson, *Culture, openness and finance*, Journal of Finance Economics, 2003., vol. 70 (3), pp. 313-49

Shukri Ahmad, Musa Yusuf Owoyemi, *Islam Work Ethics*, International Journal of Business and Social Science, 2012., Vol. 3 No. 20

Safvet M. Halilovic, *Islamski pogled na rad i privređivanje*, Novi Horizonti, 2004.

Stephen Brammer, Geoffrey Williams, John Zinkin, *Religion and Attitudes to Corporate Social Responsibility in a Large Cross-Country Sample*, Journal of Business Ethics, 02/2007; 71(3): pp. 229-243

Revija za socijalnu politiku, Svezak 6, Br. 1 (1999) Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve

The World Factbook of CIA and International Religious Freedom Report for 2012 of U.S. Department of State; Worldometers, World Population by Religion, <http://www.worldometers.info/world-population/#religions>

Ulrich Blum, Leonard Dudley, *Religion and economic growth: Was Weberright?*, Journal of Evolutionary Economics, 2001., vol. 11(2), pp. 207-230

Objave na internetu i ostalo

Das Statistik-Portal, 2015., library/docs/infographics/immigration/migration-in-eu-infographic_en.pdf Das Statistik-Portal, *Statistiken und Daten zu Demographie, Anzahl der Ausländer in Deutschland nach Herkunftsland in den Jahren 2014 und 2015*, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1221/umfrage/anzahl-der-auslaender-in-deutschland-nach-herkunftsland/>

Destatis – Statistisches Bundesamt, *Ausländische Bevölkerung - Fachserie 1 Reihe 2 – 2015*, <https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/AuslaendBevoelkerung.html?nn=68748>

Elisa Di Benedetto, *Immigration and the changing religious landscape of Europe*, 16.02.2015., <http://www.theiarj.org/blog/2015/02/16/global-plus-religion-and-immigration-in-europe/>

Eric Kaufmann, Anne Goujon, Vegard Skirbekk, *The End of Secularization in Europe? A Socio-Demographic Perspective*, Sociology of Religion, 8.09. 2011. <https://academic.oup.com/socrel>

European Commission, Eurobarometer 73.1, Biotechnology, October 2010, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_341_en.pdf

European Commission, *Special Eurobarometer 393 - Discrimination in the EU in 2012*, November 2012., https://web.archive.org/web/20121202023700/http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs393en.pdf

European Values Study, 1999., <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

European Union's strategy report on immigration, June 2009

Eurostat - Statistic explained, *Statistički podaci o migracijama i migrantnom stanovništvu*, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/hr

Eurostat - Newsrelease, *Migrant integration in the EU labour market in 2015*, 6.06. 2016., <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/7437901/3-06062016-AP-EN.pdf/225c8b96-2345-470d-8b87-c76a16525aa2>

Eurostat - Statistic Explained, *Migrant integration statistics - overview*, 2017, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migrant_integration_statistics_-_overview

European Commission, Special Eurobarometer 393 - *Discrimination in the EU in 2012*, November 2012., https://web.archive.org/web/20121202023700/http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf

European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia, *Muslims in the European Union, Discrimination and Islamophobia*, EUMC 2006

Human Rights first: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/e-library/docs/infographics/immigration/migration-in-eu-infographic_en.pdf

Joshua J. Lewer, Hendrik Van den Berg, *The impact of religion on international trade*, Afrik.news, 12.05.2008., <http://www.afrik-news.com/article13606.html>

Luka Capar, Karta otkriva zašto svi hrle u Njemačku, Večernji list, 24.02.2017.

Medvint-Medical Volunteers international http://www.unhcr.org/asylumtrends/UNHCR%20ASYLUM%20TRENDS%202012_WEB.pdf

Neil Payne, Religion, Belief and HR, Commisceo Global, <http://www.hrmguide.co.uk/diversity/religious-discrimination.htm>

P. Ford, *What Place for God in Europe?*, The Christian Science Monitor, 22. 02. 2005.

Pew Research Center, *Importance of Religion and Religious Beliefs*, November 3, 2015 <http://www.pewforum.org/2015/11/03/chapter-1-importance-of-religion-and-religious-beliefs/>

Raziye Akkoc, *Mapped: How many migrants entered the EU and applied for asylum in 2015?*, The Telegraph, 4.03.2016.

Toni Johnson, *Europe: Integrating Islam*, Council on Foreign Relations, July 25, 2011., <http://www.cfr.org/religion/europe-integrating-islam/p8252>

The Gallup Organization, *Special Report: Muslims in Europe. 2007.* <http://media.gallup.com/WorldPoll/PDF/WPSRMuslimsinEurope2050707.pdf>

The Economist, *Migrants, Christianity and Europe*, 6.09.2015. by Erasmus; <http://www.economist.com/blogs/erasmus/2015/09/migrants-christianity-and-europe>

Jeanne Park, *Europe's Migration Crisis*, Council on Foreign Relations, September 23, 2015., <http://www.cfr.org/refugees-and-the-displaced/europes-migration-crisis/p32874>

Vexen Crabtree, *Religion in Europe*, 2015., <http://www.humanreligions.info/europe.html>

World Values Survey, 1999 - 2004.: <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp>

EuroScience, European Parliament, European Parliamentary Research Service, *Asylum in the EU: Facts and Figures, 2015*

Business Standard, *Over 1 million arrivals in Europe by sea: UNHCR, 30. 12. 2015.*

Opaska:

Za navođenje stihova Kurana koristili smo prijevod s arapskog: Besim Korkut, Kuran s prijevodom, Starješinstvo Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Ognjen Prica, Zagreb, Sarajevo 1984. Kad se navedeni prijevod previše razlikovao od teksta koji autori radova daju na engleskom prevodili smo sami izravno iz njihova teksta.

Predrag Haramija, PhD

Zagreb School of Economics and Management
E-mail: pharamij@zsem.hr

Tanja Trošelj Miočević, BSc in Economics

Centre for Croatian Diaspora Studies
E-mail: tanja.troselj@gmail.com

**RELIGION AND ECONOMIC INTEGRATION OF
IMMIGRANTS IN THE EUROPEAN UNION*****Abstract***

This paper analyses how to valorise religion within implementation of the immigrant employment policy. Europe is the only region in the world with an expected population decline in the period between 2010 and 2050. While the number of Christians in the EU is falling, the number of followers of other religions, particularly Islam, is growing. There are two main reasons for this: population fertility and migration. The matter of immigrant integration in the EU is becoming ever more important. It has become clear that, in the EU (unlike the USA), religion is seen as an obstacle to immigrant integration, and also there is an alarming unemployment rate among immigrants. The economic integration (employment) of immigrants is seen as an important requirement for the realization of sociocultural integration. Having compared attitudes to work and business within the most wide-spread religions in the EU, i.e. Christianity and Islam, it has been concluded that there are no such differences which could justify employment discrimination.

Keywords: migrants, integration, religions, work, business, employment

JEL classification: J15, Z12